Союз вірмен України

Обласна організація «Вірменська діаспора Вінниччини»

Вінницька обласна організація Національної спілки краєзнавців України

Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

Вінницька філія Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при
Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка

ВІРМЕНИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

Міжнародна науково-практична конференція.
9 вересня 2016 р.

Вінниця
2016

Редакційна колегія:

Д. А. Давтян (голова редколегії), ***С. Д. Гальчак*** (співголова редколегії), член-кореспондент УІАН, доктор історичних наук, професор; ***Л. В. Баженов*** (співголова редколегії), академік УІАН, доктор історичних наук, професор; ***Ю. А. Зінько***, кандидат історичних наук, доцент; ***В. В. Войтович*** (відповідальний секретар), Почесний краєзнавець України; ***І. М. Романюк***, доктор історичних наук, професор; ***К. В. Завальнюк,*** кандидатісторичних наук.

Рекомендовано до друку вченою радою Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (протокол № 6 від 25 вересня 2016 р.)

ОРГАНІЗАЦІЙНИЙ КОМІТЕТ МІЖНАРОДНОЇ НАУКОВО-ПРАКТИЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ «ВІРМЕНИ ПОДІЛЛЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»

9 вересня 2016 р.

Голова організаційного комітету

Давтян Давід Альбертович – голова комітету з питань історико-культурної спадщини Спілки вірмен України.

Співголови оргкомітету:

Єгоян Самвел Сергійович – голова обласної організації «Вірменська діаспора Вінниччини».

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Баженов Лев Васильович – доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Члени організаційного комітету:

Мкртчян Давід А. – виконавчий директор Спілки вірмен України;

Войтович Валерій Васильович – член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, голова Могилів-Подільського міськрайонного осередку краєзнавців, Почесний краєзнавець України.

Зінько Юрій Анатолійович – декан-директор інституту історії, етнології й права Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Лев БАЖЕНОВ,
Стефанія БАЖЕНОВА

ВІРМЕНСЬКА ДІАСПОРА НА ПОДІЛЛІ (XIV – ПОЧ. XX ст.) У ДЖЕРЕЛАХ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ

Розглядається поетапний розвиток упродовж XIX – початку XXI ст. досліджень та публікацій науковцями й краєзнавцями України, Вірменії, Польщі, Росії документальних, наукових і науково-популярних праць з історії вірменських колоній Поділля доби середньовіччя і нового часу та їх економічного, суспільного, культурного і духовного життя.

Ключові слова: *Поділля, вірменська міграція, вірменські колонії, вірменська громада, українсько-вірменські історичні зв'язки, дослідження, історіографія, праці.*

Вірменська діаспора в українських землях, починаючи з XI ст., займає тисячолітню історію, у XIV – на початку XX ст. мала тут 25 колоній, і за цей час залишила помітний слід у господарському, торговому, суспільному, політичному, культурному і духовному житті України, зберегла тут свої архітектурні пам'ятки, віковічні етнонаціональні традиції і менталітет, залишила слід у географічних і топонімічних назвах міст, сіл, вулиць, майданів, в історичних джерелах, художній та науковій літературі. З XIV ст. другою за кількістю вірмен і потужністю в соціально-економічному житті після м. Львова була їх колонія в Кам'янці-Подільському з власним самоврядуванням, житловими, ремісничими кварталами і майданом-ринком, яка власним коштом споруджувала оборонний комплекс міста і завдяки активної участі у торгівлі зв'язувала його з Центральною та Південно-Східною Європою. Метою нашої розвідки є з'ясування стану джерельної бази вивчення історії вірмен на Поділлі та розвитку дослідження їх комплексу життя у науковій та краєзнавчій літературі.

У 1374 р. литовські князі Коріатовичі надали м. Кам'янцю-Подільському магдебурзьке право, за яким дозволялося іноземцям селитися і господарювати у місті й, щоб їх заохотити до цього, з таких міщан не бралися податки впродовж 20 років і створювалися умови для формування общин з власним самоврядуванням. Отже, Грамота 1374 р. Коріатовичів привабила багатьох вірменських сімей з Польщі, Молдови, Румунії, насамперед, ремісників і торгівців, які стали переселятися до Кам'янця, і до середини XV ст. тут уже організувалася стійка вірменська община з власним самоврядуванням, судочинством, християнською вірою. Отже, Грамота Коріатовичів стала першим історичним джерелом-документом, від якого офіційно розпочався відлік життя вірмен на Поділлі, хоча перші їх поселенці з'явилися в місті значно раніше [1].

На щастя, в Центральному державному історичному архіві України у м. Києві, у фонді № 39, зберігається чимала добірка судових актів XIV-XVIII ст. вірменської громади Кам'янця-Подільського, які є головним джерелом для дослідження всіх аспектів її життя в подільському регіоні і широко використовуються науковцями і краєзнавцями. Масив цих документів був оприлюднений, у першу чергу, в томах археографічного видання «Архів Південно-Західної Росії» (К., 1859 – 1914). Найбільш концентровано вони були викладені упорядниками-істориками В. Б. Антоновичем у першій частині 5 тому та М. С. Грушевським у першій частині 8 тому цього документального зібрання, які характеризують життя вірмен у XIV-XVIII ст. Згодом акти вірменського суду Кам'янця публікувалися Ф. Е. Коршом (1902) [2], Т. Н. Груніним (1930; 1967) [3; 4], В. Р. Григоряном (1961; 1963) [5; 6], Я. Р. Дашкевичем (1965; 1969) [7; 8] та ін., завдяки чому стали доступними для широкого кола дослідників.

Вагоме місце займає видання у Венеції 1830 року опису подорожі М. Бжишкяна по місцях проживання вірмен у Польщі та Україні [9] та 1896 р. «Кам'янецького літопису вірменів Польщі і Румунії з додатком першоджерел» [10], який вівся вірменськими священиками впродовж 1410 – 1612 рр. У повному або скороченому вигляді як «Кам'янецька хроніка» його видавали В. Р. Григорян, Я. Р. Дашкевич [11], О. М. Гаркавець [12] та у

перекладі українською журнал «Жовтень» (1965) [13]. Суттєвим доповненням до літописних матеріалів з життя вірмен є описи мандрівника Ульріха фон Редума, який у 1670 – 1672 рр. відвідав Галичину і Поділля й у своєму «Щоденнику» розповів про вірменські колонії Львова, Станіслава, Язловця, Бучача, Підгайців і Кам'янця [14]. Сьогодні пошуки джерел з історії вірменських колоній на Поділлі тривають в архівах і бібліотеках Вірменії, Польщі, Румунії, Молдови та інших країн.

Додаткову об'єктивну інформацію про життя і вірування вірменської громади Кам'янця несуть результати археологічно-архітектурних досліджень у 1960-ті рр. – на початку XXI ст. вірменського католицького храму св. Миколая, вірменського майдану та житлових будинків, вірменських бастіонів, які експедиційно проводили Є. М. Пламеницька, М. Б. Петров, А. Б. Задорожнюк та інші співробітники Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець», місцевого Національного університету імені Івана Огієнка та інших академічних установ Києва [15]. Виявлення у 1985 р. під час реставраційних робіт у дзвіниці храму св. Миколи унікального великого сакрального скарбу XVI – початку XX ст., у тому числі ювелірних виробів вірменських майстрів, значно доповнили джерельну базу вивчення історії вірменської громади [16].

Водночас з початку XIX ст. започаткувалися історичні та краєзнавчі дослідження історії вірменських колоній на Поділлі. Перші спроби узагальнення процесів вірменської колонізації регіону та життя вірмен у Кам'янці, Могилеві-Подільському, Студениці знаходимо у тритомнику польського історика-кам'янчанина Вавжинця Марчинського «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії» (1820 – 1823) [17], в книзі польською мовою Олександра Пшездзецького «Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу» (1840 – 1841) [18], вірменина Франціска-Ксаверія Захариасевича зі Львова в обширній статті «Відомості про вірмен у Польщі» (1842) [19].

Проте більш детальні історичні дослідження комплексу розселення і життя вірмен на Поділлі, які власне сформували історіографію проблеми, припали на другу половину XIX – початок XX ст. Їх започаткував вірменин-чернець зі Львова Садок Баронч, який видав 1869 року книгу «Нарис вірменської історії» [20]. В ній він подав історичну довідку про Вірменію та причини вірменської міграції по світу, з'ясував вірменську колонізацію до Польщі, Галичини і Поділля, подав опис вірменських колоній Польщі і Правобережної України, виклав нарис про вірменську мову та літературу, звичаї і традиції. Книга викликала пізнавальний і науковий інтерес до історії життя вірменських громад у Польщі та Україні. Під його впливом подільський краєзнавець другої половини XIX ст., протоієрей М. З. Доронович присвятив спеціальну працю «Вірмени на Поділлі і перша їх церква в Кам'янці-Подільському» (1878) [21], а його колега відомий польський літератор та історик з цього ж міста Й.Й. Роллє (Д-р Антоні Ю.) на основі більш широкого залучення різноманітних джерел подав опис життя вірмен у Кам'янці-Подільському XIV – XVIII ст. у тритомнику польською мовою «Замки подільські на кордонах молдовських» (1880) [22] та в статті «З життя кам'янецьких вірмен у XVII і XVIII ст.» (1891) [23]. Зазначені праці дали змогу одному з фундаторів наукового поділлєзнавства Ю. Й. Сіцінському найбільш повно узагальнити весь комплекс життя вірменської громади у книзі «Місто Кам'янець-Подільський. Історичний нарис» (1895) [24]. Його опис був доповнений матеріалами статті в трьох подачах «Колонізація вірмен в Південно-Західній Росії», яку вмістили без зазначення авторства «Подільські єпархіальні відомості» (1903) [25] та О. Прусевичем в його історико-топографічному нарисі з історії Кам'янця-Подільського [26].

У ці ж роки визначні українські історики М. С. Грушевський у п'ятому томі «Історія України-Руси» (1905) [27], І. А. Линниченко у статті «Суспільне життя вірмен в минулому Південно-Західної Русі» (1895) [28] не тільки виклали своє бачення на проблему вірменської діаспори, але фактично заклали ідейно-теоретичні та методологічні засади її дослідження в українській історіографії. Отже, до початку XX ст. були закладені основи історіографії вірменської колонізації Польщі, України та в її складі Поділля.

У 20 – 30-ті роки XX ст., не зважаючи на значний тоді науковий інтерес у радянській історіографії до національних меншин в Україні, публікації з історії вірмен на Поділлі були поодинокими. З-поміж них вартують стаття ректора Кам'янець-Подільського ІНО, діяча краєзнавчого руху В. Д. Гериновича «Вірмени у Кам'янці» (1928) [29] та коментар до збірки актів вірменського суду м. Кам'янця» Т. Груніна (1930) [3].

Наступним етапом значного піднесення в розвитку історіографії вірменської діаспори в Україні стали 60 – 80-ті роки XX ст. Цьому сприяли видання з 1961 р. Академією наук Вірменської РСР періодичних випусків збірників статей, документів і матеріалів «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» за результатами роботи наукових сесій у Єревані з дослідження історичних зв'язків між обома народами [30]. Це видання не тільки об'єднано кілька сотень науковців і краєзнавців обох країн, які оприлюднили чимало нових відкриттів і з'ясувань з історії вірмен в Україні та на Поділлі, але виховано плеяду її талановитих дослідників. Саме у цей період з'явилися такі видатні науковці у Вірменії, як В. Р. Григорян, Д. О. Галустян, М. Л. Оганесян, О. Х. Халпачьян, М. Г. Пештмалджян й ін., в Україні – Я. Р. Дашкевич, М. Брайчевський, О. М. Гаркавець, Д. І. Мишко, Т. А. Сис, А. Тюпич, С. К. Шкурко тощо. Зокрема, Ватран Григорян на початку 1960-х років здійснив видання збірки актових документів вірменського суду в Кам'янці-Подільському з вступною статтею з історії вірменської діаспори та відповідними коментарями [5], опублікував кілька десятків наукових статей, оприлюднив у 1980 р. монографію «История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии)» [31], яку захистив як докторську дисертацію, постійно брав участь в наукових конференціях, виступав експертом до кінця 1990-х років з питань збереження, реставрації та охорони вірменських пам'яток у Кам'янці-Подільському й, таким чином, здійснив найбільший внесок у дослідження і популяризацію історії вірмен на Поділлі. Його колега Джульєтта Галустян у 1974 р. захистила кандидатську дисертацію «Культурне життя у вірменських поселеннях Речі Посполитої в XVI – XVII ст.» і опублікувала в 1981 р. однойменну монографію [32] та низку статей з цієї проблеми. Марлен Оганесян захистив у 1966 р. кандидатську дисертацію «Адміністративно-правовий стан і розвиток вірменських колоній Речі Посполитої у XVI – XVII ст.», у тому числі на Поділлі, здійснив низку публікацій в цьому аспекті, зокрема нарис «Історія вірменських колоній в Польщі і Західній Україні» (1971) [33]. Науковці М. Г. Пештмалджян [34] та О. Х. Халпачьян [35] дослідили, подали ілюстрації та видали фотоальбом вірменських пам'яток містобудування в середньовічному Кам'янці-Подільському.

В свою чергу відомий львівський історик Ярослав Дашкевич, який мав змогу працювати співробітником вірменської АН у 60 – 70-ті рр. XX ст. і володів вірменською мовою, опублікував десятки статей з історії вірменської колонізації та джерельно-історіографічної бази її дослідження у наукових виданнях Вірменії та України. До його найважливіших праць варто віднести книгу «Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX вв.» [36], збірник документів «Украинско-армянские связи в XVII в.» [8], статті «З історії українсько-вірменських зв'язків» [37], «Армянская колония в Каменце-Подольском в 50 – 60-х годах XVI в.» [4], «Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV – XV ст.» [10], «Розселення вірменів на Україні в XI – XVIII ст.» [38] та ін. Відомий знавець половецько-кіпчатсько-вірменської мов О. М. Гаркавець у 1970 – 80-х рр. опублікував низку перекладів вірменських джерел українською мовою і видав монографію «Вірмено-кіпчатські рукописи в Україні, Вірменії, Росії» з історичним нарисом [11], яка значно розширила і збагатила можливості дослідження вірменської колонізації. Д. І. Мишко оприлюднив у Єревані обширну статтю «Життя вірмен Поділля в XIV-XVII ст.» [39]. М. Ю. Брайчевський [40], Т. А. Сис [41], А. Тюпич і Г. Хотюн [42], С. К. Шкурко [43] та інші розглянули різні аспекти з дослідження вірменських архітектурних пам'яток Кам'янця-Подільського XV – XVIII ст. і висловили рекомендації з їх відбудови та реставрації.

Продовжує зберігатися науковий інтерес до життя вірмен в Україні та її Поділля і в добу незалежності України. Зокрема, професор Кам'янець-Подільського педінституту М. Б.

Петров у 1995 р. видав за матеріалами археологічних досліджень залишків вірменського католицького Храму св. Миколи цього міста невелику книгу «Вірмени на Поділлі» [44]. В ній автор підсумував розвиток історіографії вірменської діаспори на Поділлі, подав загальну історію розселення, організації вірменських колоній та їх соціально-економічну і культурну діяльність у регіоні впродовж XIV – початку XX ст., оприлюднив матеріал археологічних досліджень вірменського костелу. Згодом О. Пламеницька [45] та наступному виданні М. Б. Петров і А. Б. Задорожнюк узагальнили історію, археологічні та архітектурні дослідження Вірменського храму св. Миколи XV – XVIII ст. (2009) [46]. 1999 року молодий науковець вірменин О. Л. Осіпян захистив у Донецьку кандидатську дисертацію «Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV – XIX ст.» [47]. На початку XXI ст. оприлюднили дослідження про життя вірмен м. Кам'янця-Подільського в умовах магдебурзького права в монографії С. І. Крамар [48], про правове становище вірменської громади цього міста [49] та здійснення правосуддя у вірменських колоніях на території Поділля (XIV – XVIII) у статтях І. Бойко [50], подали загальний історичний нарис про вірмен Поділля О. В. Мамонтов і К. В. Свистун [51], узагальнили процес вірменської імміграції в регіон у колективній книзі «Заселення Поділля», автори О. В. Борисова і В. В. Загородній [52], К. В. Трофименко [53] спеціально проаналізували життя етнічної вірменської меншини від часу появи на Поділлі до XX ст., польський дослідник Я. Хращевський видав книгу «Вірменські святині на Поділлі» [54] та ін. Водночас кам'янець-подільські краєзнавці Є. В. Мазурик [55], Г. Б. Ківільша [56], О. В. Будзей [57] оприлюднили цікаві матеріали з історії вулиць і майдану, які мають вірменські назви, з історії вірменською шпиталю та про вірменські рукописи з книгосховища Вірменського миколаївського храму Кам'янця-Подільського. Історія вірменських колоній та їх діячів на Поділлі належно представлена у 15-томній «Історії України» (2000), 10-томній «Енциклопедії історії України», виданих Інститутом історії України НАН України.

У 2005 р. після тривалої перерви, коли ще до початку Першої світової війни в Кам'янці-Подільському не залишилось вірмен, знову відродилася і діє поки невелика до 15 осіб вірменська община, яка місцем важливих своїх зібрань обрала територію залишків храму св. Миколи в Старому місті Кам'янця-Подільського і домагається його відбудови. Під час заснування цієї громади 2 липня 2005 р. на стіні залишків вірменського собору св. Миколи було встановлено та урочисто відкрито меморіальний знак – хачкар («хрест-камінь») у пам'ять жертв великого геноциду вірмен у 1915 р., який виготовив хмельничанин Шамхал Акопян [46, с. 48]. При відкритті та освячені знаку були присутні надзвичайний і повноважний посол Республіки Вірменії в Україні Армен Хачатрян та голова Української єпархії Вірменської апостольської церкви архієпископ Григоріс Буніатян [58]. Тоді ж місцева вірменська громада зобов'язалась підтримувати традиції колишньої вірменської общини міста, пізнавати її історію й служити зміцненню сучасних суспільно-економічних та культурно-духовних зв'язків між народами України та Вірменії. В цьому контексті зберігають свою актуальність подальші дослідження історії та культури вірмен в Україні впродовж тисячі років, формування для цієї потреби нового покоління науковців і пошуковців, знавців вірменської мови.

Джерела та література:

1. *Крамар С.* Місто Кам'янець на Поділлі у XIV – XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад / С. І. Крамар // Господарський (арбітражний) суд Хмельницької області: історико-правові нариси, портрети /за заг. ред. Балац Н. О. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М. І., 2006. – С. 260 – 270.

2. *Корш Ф. Е.* Каменец-Подольские армяно-татарские документы Киевского Центрального архива / Ф. Е. Корш // Древности. Труды Восточной комиссии. – М., 1902. – Т. III. – Ч. 2. – С. 105 – 109.

3. *Грунін Т.* Про акти вірменського суду м. Кам'янця / Т. Грунін // Східний світ. Праці Українського науково-дослідного інституту сходознавства. – Харків, 1930. – Т. 12. – С. 254 – 260.

4. Документы на половецком языке XVI в. (половецкие акты армянского суда 1559 – 1567 гг. как исторический и юридический источник) / подг. Т. И. Грунин. – М.: Наука, 1967. – 328 с.

5. *Григорян В. Р.* Актовые книги армянского суда г. Каменец-Подольского / Ватран Григорян // Исторические связи армянского и украинского народов. Сборник первой научной сессии. – Ереван: Изд-во АрмССР, 1961.

6. Акты армянского суда г. Каменец-Подольского (XVI в.) / подг. В. Р. Григорян. – Ереван: Изд-во АрмССР, 1963. – 416 с.

7. *Дашкевич Я. Р.* Вірмено-половецькі джерела в історії України / Ярослав Дашкевич // Науково-інформаційний бюллетень. – К., 1965. – № 2. – С. 63 – 73.

8. Украинско-армянские связи в XVII в.: сборник документов / подг. Я. Р. Дашкевич. – К.: Наукова думка, 1969. – 165 с.

9. *Бжишкян М.* Путешествие в Польшу и другие местности, обитаемые армянами, потомками жителей города Ани / М. Бжишкян. – Венеция, 1830.

10. Кам'янецький літпис вірменів Польщі і Румунії з додатками першоджерел (Кам'янецька хроніка) / Вид. Г. Алішан. – Венеція, 1896 (вірм. мова).

11. *Дашкевич Я. Р.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV – XVI ст. / Ярослав Дашкевич //Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 57 – 62.

12. *Гаркавець О. М.* Вірмено-кіпчатські рукописи в Україні, Вірменії, Росії / О.М. Гаркавець. – К.: Наукова думка, 1993. – 220 с.

13. Кам'янецька хроніка //Жовтень. – 1985. – № 6. – С. 95 – 105.

14. *Вердум У. фон*. Щоденник подорожі, яку здійснив у роки 1670, 1671, 1672… через королівство Польське // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 87 – 99; № 10. – С. 89 – 105.

15. *Задорожнюк А. Б.* Знахідки з розкопів Вірменського миколаївського костьолу в Кам'янці-Подільському / А. Б. Задорожнюк // Пам'ятки України. – К., 2000. – Число 2 – 3. – С. 31 – 32.

16. *Баженова С. Е*. Віднайдений скарб / Стефанія Баженова // Рад. Поділля (м. Хмельницький). – 1985. – 9 черв.

17. *Marczyński W.* Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej / W. Marczyński. – Wilno, 1820 – 1821. – T. 1 – 3.

18. *Przezdziecki A.* Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy mieść i czasów / A. Przezdziecki. – Wilno, 1841 – 1842. – T. 1 – 2.

19. *Zacharyasiewicz F.-K.* Wiadovość o ormianach w Polsce / F.-K. Zacharyasiewicz // Biblioteka naukowego zakładu imienia Ossolinskich. – Lwów, 1842. – T.1. – S. 64 – 92; T. 2. – S. 59 – 112.

20. *Barącz S.* Rys dziejów ormiańskich / S. Barącz. – Tarnopol, 1869. – 238 s.

21. *Доронович М. З.* Армяне в Подолии и первая церковь православная, ныне градская церковь православная во имя Спасителя Николая / Мойсей Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольск, 1878 – 1879. – Вып. 2. – С. 161 – 216.

22. D-r *Antoni J. (Rolle).* Zameczki podolski na kresach multańskich. – Warszawa, 1880. – T. 1 – 3.

23. Swiat (Kraków). – 1891. – Nr 12. – S. 284 – 288; Nr 13. – S. 312 – 313; Nr. 14. – S. 334 – 338.

24. *Сецинский Е. И.* Город Каменец-Подольский : истор. очерк / Е. И. Сецинский. – К., 1895. – 240 с.

25. Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольск). – 1903. – № 2 – 3. – С. 39 – 48; № 4. – С. 81 – 98.

26. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski : szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijów-Warszawa, 1915. – 130 s.

27. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 5.

28. *Линниченко И. А.* Общественная жизнь армян в прошлом Юго-Западной Руси / И. А. Линниченко // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1895. – Кн. IX. – Отд. 2.

29. Краєзнавство. – К., 1928. – № 1. – С. 20 – 25.

30. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сб. первой научной сессии по исследованию братской дружбы и исторических связей между украинским и армянским народами, состоявшейся в 1959 году в Ереване. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1961.

31. *Григорян В. Р.* История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии) / В. Р. Григорян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980. – 291 с.

32. *Галустян Дж. О.* Культурная жизнь армянских колоний средневековой Польши (XVI –XVII вв.) / Джульетта Галустян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1981. – 162 с.

33. *Оганесян М. Л.* Очерки истории армянских колоний в Польше и Западной Украине / Марлен Оганесян. – Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1977. – 192 с.

34. *Пештмалджян М. Г.* Памятники армянских поселений : фотоальбом с текстом – Ереван: Айастан, 1987. – С. 80 – 103.

35. *Халпачьян О. Х.* Сооружения армянской колонии в городе Каменец-Подольском / О. Х. Халпачьян // Архитектурное наследство. – М.: Стройиздат, 1980. – № 28. – С. 133 – 149.

36. *Дашкевич Я. Р.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX вв. (Исторический очерк) / Ярослав Дашкевич. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1962. – 175 с.

37. Український історичний журнал. – 1961. – № 6. – С. 128 – 130.

38. Український історико-географічний збірник. – К., 1971. – Вип. І. – С. 150 – 181.

39. Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1971. – Вып. 3. – С. 185 – 200.

40. *Брайчевський М. Ю.* Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / Михаил Брайчевский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3. – С. 290 – 293.

41. *Сис Т. А.* Друга батьківщина вірмен (з історії кам'янецьких вірменських общин) / Тамара Сис // Вітчизна. – К., 1967. – № 2. – С. 207 – 208.

42. *Тюпич А.* Армянские сооружения Каменец-Подольского / А. Тюпич, Г. Хотюн // Сборник докладов второго международного симпозиума по армянскому искусству. – Ереван: Изд-во Арм. ССР, 1978. – Т. 2. – С. 423 – 435.

43. *Шкурко С. К.* Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольском / С. К. Шкурко // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1968. – № 2. – С. 233 – 244.

44. *Петров М. Б.* Вірмени на Поділлі: посібник /Микола Петров. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1995. – 40 с.

45. *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2005. – 388 с.

46. *Задорожнюк А. Б.* Вірменський храм св. Миколи у Кам'янці-Подільському (Історія пам'ятки) /Андрій Задорожнюк, Микола Петров. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 64 с.

47. *Осіпян О. Л.* Економічний розвиток вірменських колоній в Галичині, на Поділлі та Буковині в XIV – XIX ст. Автореф… к. істор. н. – Донецьк: ДДУ, 1999. – 19 с.

48. *Крамар С.* Місто Кам'янець на Поділлі у XIV – XVIII століттях: магдебурзьке право, судочинство та самоврядування громад : історико-правовий нарис / С. І. Крамар. – Хмельницький: ПП Цюпак А. А., 2010. – 192 с. (підрозділ «Вірмени»).

49. *Бойко І.* Правове становище вірменської громади Кам'янця-Подільського / І. Бойко // Право України. – 2002. – № 5. – С. 143 – 146.

50. *Бойко І.* Здійснення правосуддя у вірменських поселеннях на території Поділля (XIV – XVIII ст.) / І. Бойко // Право України. – 2003. – № 3. – С. 142 – 144.

51. *Мамонтов О. В.* Вірмени на Поділлі / О. В. Мамонтов, К. В. Свистун // Літопис Хмельниччини: краєзнавчий збірник. – Хмельницький, 2004. – С. 90 – 100.

52. *Борисова О. В.* Заселення Поділля (історико-географічні етапи) / О. В. Борисова, В. В. Загородній. – К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – 237 с.

53. *Трофименко К. В.* Вірменська етнічна меншина із часів появи на Поділлі і до XX ст. / К. В. Трофименко // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). – Київ – Хмельницький, 2005. – Вип. 32. – С. 215 – 220.

54. *Chraszczewski J.* Ormianskie swiatynie na Podolu / J. Chraszczewski. – Kraków: Ormianskie Towarzystwo kulturalne, 1998. – 126 s.

55. *Мазурик Є. В.* Вірменська община у Кам'янці-Подільському в XI – XVII ст. і її шпиталь для бідних // Мазурик Є. В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам'янця-Подільського та Хмельниччини / Євген Мазурик. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 1999. – С. 30 – 39.

56. *Ківільша Г. Б.* Вірменські рукописні книги з книгосховища Вірменського миколаївського костьолу як джерело до вивчення історії Кам'янця-Подільського / Ганна Ківільша // Музей і Поділля: тези доповідей наукової конференції, присв. 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 60 – 61.

57. *Будзей О. В.* Вулиці міста Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів, 2005.

58. *Будзей О.* Українські серця вірмен / Олег Будзей // Подолянин (м. Кам’янець-Подільський). – 2005. – 8 лип.

Іван РОМАНЮК,
Богдан РОМАНЮК

ВІРМЕНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА СХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В УКРАЇНСЬКІЙ, ВІРМЕНСЬКІЙ І ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ.

У статті запропонований стислий огляд науково-історичних праць, які були опубліковані в XIX – початку XXI ст. українськими, вірменськими і польськими істориками. Вони ілюструють основні моменти життя, діяльності вірменської національної меншини на землях Східного Поділля.

Ключові слова: *Україна, Вірменія, Поділля, національна меншина, місто, історіографія, життя, культура, населення.*

Актуальною в усьому світі є проблема національних меншин. Безумовний інтерес становить і проблема національних меншин українського суспільства.

В умовах національно-культурного відродження української нації досить актуальним, завданням є дослідження історії, культури ролі і місця в суспільно-політичних процесах країни кожної національної меншини, представники якої складають невід'ємну частину народу України.

В цьому плані вивчення процесу відродження національних меншин, їх позитивного досвіду у стосунках з українцями, ролі їх в соціально-економічному, політичному і культурному житті в історичній перспективі має значне теоретичне і практичне значення.

Автори публікації ставлять за мету зробити стислий огляд літератури, присвяченої історії вірменської національної меншини Східного Поділля. Вітчизняну та зарубіжну літературу з окресленої проблеми можна поділити на три групи: праці дослідників XVIII – початку XX ст., наукова спадщина радянської історіографії , сучасні дослідження української історіографії.

Одним із перших дослідників, який спробував привернути увагу читачів до подільського краю і до вірмен, які проживали там, був вчений Степанос Агонц (1740 – 1824). У своїй праці «Географія чотирьох сторін світу: Азії, Європи, Африки і Америки», що вийшла в 1802 р. у Венеції, в одному із розділів він описує територію Поділля, окремих його населених пунктів [12, с. 8]. Його свідчення були досить неповними містили окремі неточності, але, тим не менше, вони стали корисними для створення загального уявлення про вірмен, що колись оселились в цих краях.

Важливі відомості про вірменське населення м. Кам'янця-Подільського містяться в описах Подільської губернії польського історика, подолянина, Вавжинця Марчинського під назвою «Статистичний, топографічний та історичний опис Подільської губернії з ілюстраціями і картками» [47]. Цікаві відомості про вірмен Поділля, їх активну роль в економічному житті Кам'янця-Подільського розкриває книга відомого на той час письменника і дослідника, подолянина Олександра Пшездзецкого (1814 – 1871) «Поділля, Волинь, Україна, картина місцевостей і часів [48].

Вірменський вчений Мінас Бжишкян (1777 – 1851) у 1982 р. здійснив велику подорож країнами Східної Європи для ознайомлення із життям вірменських переселенців. Підсумком його подорожей стала книга «Подорож до Польщі та інших місцевостей, де проживають вірмени, нащадки жителів міста Ані», яка була видана вірменською мовою в Венеції в 1830 році [12, с. 8 –9].

У своїй праці М. Бжишкян подає яскраві описи відвіданих ним населених пунктів, де компактно проживали вірмени, зокрема на Поділлі.

Відомий етнограф, письменник О. Афанасьєв-Чужбинський в ж. «Морськой сборник» за 1862 р. опублікував цікаву статтю про свої подорожі Дністром і про місто Могилів-Подільський [3]. Частину своїх нотаток Афанасьєв-Чужбинський опублікував у Тифліській (м. Тбілісі) вірменській газеті «Мерц Айастані» під назвою «Могилівські вірмени» [3, с. 10]. В цих роботах він описуючи життя подільської вірменської общини, особливу увагу приділяв економічним і політичним фактором, які негативно впливали на торгівельну діяльність вірменських купців, наголошуючи на привілеях, якими користувались вірмени.

У 1863 р. духовний проводир вірмен Криму і Бесарабії Габріел Айвазовський (брат відомого мариніста Івана Айвазовського) здійснив велику поїздку по вірменським центрам України і Молдови. Він побував також і на Поділлі. Супроводжував його священик А.Суренян який в тому ж році опублікував статтю «Подорож до Херсонського повіту, до Бессарабії і Поділля». У статті містилися відомості про історії подільських вірменських поселень [12;10].

Вірменські переселенці відігравали певну роль в соціально-економічному житті Поділля, тому українські вчені відносились зі всією серйозністю до вивчення вірменських колоній. В 1868 р. відомий на той час професор львівського університету Ісидор Шараневич опублікував цікаву статтю «Вірмени на Русі і Поділлі», де писав про життя і діяльність вірмен, зокрема в Кам'янці-Подільському [49]. І. Шараневич вважав, що вірмени сприяли відбудові економіки зруйнованих внаслідок турецьких набігів міст Західної України і Поділля.

Професора Київського університету Михайла Владимирського-Буданова цікавило питання правового становища подільських вірмен. У статті «Німецьке право в Польщі і Литві» на підставі актових книг вірменської общини, відтворив історію вірменського судочинства в Кам'янці-Подільському [7].

У вивчені історії вірмен, які жили на Поділлі і взагалі в Україні і Польщі, велика заслуга вірменського історика Садока Баронча. У своїх працях, написаних польською мовою, він висвітлив не лише історію окремих поселень, але і біографії осіб, які відіграли значну роль в житті вірмен. Особливо слід відзначити працю С. Барончи «Нариси історії вірмен», де ним зроблена спроба відтворити коротку історію практично всіх подільських вірменських поселень [46; 12, с.11 – 12].

Видатний український історик І. Крип'якевич відзначив значну роботу Баронча також і в галузі вивчення побуту, пам'яток мистецтва, біографій видатних українських діячів. Він тим самим, пробудив інтерес до вірмен і українських вчених, зазначив історик, які в свою чергу стали займатися історією вірмен, які проживали на теренах України [22, с. 46 – 47].

Вивчено історії вірменської церкви м. Кам'янці-Подільського присвячена стаття Моїсея Дороновича [19].

Великі заслуги у вивчені історії вірменського населення Поділля, а особливо Кам'янця-Подільського, має подолянин, уродженець хутора Генріхівка (тепер селище Роля Шаргородського району Вінницької області), історик, краєзнавець, лікар Йосип Ролле (Юзеф Антоній; літературний псевдонім – Д-р Антоній Ю.). Він особливу увагу приділяв питанням переселення вірмен, їх активній ролі в економічному житті міста Кам'янці-Подільського [44].

В книзі польських істориків Михайла Балінського і Тимотеуша Ліпінського «Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним» наведено цікаві відомості і про вірменське населення. Вони особливу увагу звернули на економічні привілегії кам'янецьких вірмен, вважаючи, що вірмени переселилися на Поділля, ще в XIII ст. [45].

В 1889 р. у петербурзькому вірменському журналі «Аракс» Л. Мазирян опублікував статтю «Велике переселення вірмен у XII ст. і становище переселенців у Польщі», яка була присвячена в основному подільським вірменам. Автор побував у Кам'янці-Подільському, Жванці, і Могилеві-Подільському, історичні джерела були доповнені своїми особистими

спостереженнями [12, с. 14]. Ним були опубліковані знімки вірменської церкви в Кам'янці, ікону Богоматері. Вірменську асиміляцію Мазирян повністю пов'язує з окатоличенням.

Приводом для опису життя історії життя подільських вірмен стали подорожі деяких дослідників по цих місцях, що дало їм можливість зблизька побачити соціальні умови, життя вірменського населення.

Працею такого роду є робота українського історика Катерини Мельник. Побувавши в Кам'янці-Подільському, Жванці, Студенці, Могилеві-Подільському, вона досить високо оцінювала роль вірменської общини в економічному житті цих міст [23].

В 1891 р. у Кракові була опублікована стаття польського письмовика і журналіста, сина Й. Ролле, Михала Ролле «Із життя кам'янецьких вірмен», в якій автор для викладання власних фактів використав праці свого батька та інших дослідників [50].

Вивчення історії подільських вірмен, залишених ними письмових матеріалів і пам'ятників культури успішною займався вірменський учений Кристофор Кучук-Іоаннисян (Іоаннесов). В 1895 – 1896 рр. подорожуючи Поділлям, він побував у Кам'янці-Подільському. Свої дорожні нотатки (під псевдонімами «М. Шоврян»)» «Залишки вірмен у південно-західних губерніях Росії» він опублікував спочатку в тифліській, вірменській газеті «Ардзаганк», а пізніше в працях східної комісії Московського імператорського археологічного товариства [12, с. 16 – 17], де досить ґрунтовно описував збережені вірменські пам'ятки, друкує ряд знімків і креслень.

Велику роботу по вивченню Подільської землі, її населених пунктів, історії економічного і політичного життя проробив видатний український вчений Юхим Сіцінський. Він також приділяв особливу увагу історії кам'янецьких вірмен. У своїх відомій праці «Місто Кам'янець-Подільський», він присвятив вірменам окремий розділ [35]. Юхим Сіцінський перераховує вірменські церкви Кам'янець-Подільського, наводить цікаві історичні дані і факти. Ю. Сіцінський припускав, що вірмени прийшли до міста десь приблизно в XIV ст. і до кінця XVIII ст. відігравали активну роль в його розвитку.

Деяку зацікавленість для історії населених пунктів Поділля мають дослідження В. Гульдмана, де також згадуються вірмени, які оселилися в Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському та інших містах. Зібрані Гульдманом матеріали допомагають скласти уявлення про те середовище, в якому жили і діяли переселенці-вірмени [13].

Слід зазначити, що абсолютна більшість перерахованих авторів не ставили перед собою мету висвітлити історію лише подільських вірмен. В їхніх дослідженнях присвячених різноманітним проблемам ці питання зачіпалися лише поверхнево. Інколи вони повторюють одне одного або ж використовують вже відомі факти.

Дослідженням вивчення історії вірменських поселень на теренах Поділля отримано нове дихання після другої світової війни, а особливо в 1950-ті роки. Тут потрібно виділити статті вірменських істориків Л. Хачікяна [40], Г. Пінгіряна [30], в яких приділено особливу увагу вірменській колонії Кам'янець-Подільського, вірмено-українським зв'язкам.

В 1960-ті – на початку 70-х рр., минулого століття були видані збірники, спільних наукових сесій академій наук України і Вірменії, Інституту суспільних наук Львівського відділення АН УРСР і Матенадарана ім. Маштоца, присвячені історичним зв'язкам українського і вірменського народів. В цих збірниках були також опубліковані цікаві матеріали по історії вірменських поселень на Поділлі. На увагу дослідників заслуговують статті відомих українських істориків В. Грабовецького [9], Ф. Шевченка [41], Я. Ісаєвича [21], М. Брайчевського [6], Д. Мишка [25].

У згадуваних збірниках були опубліковані також матеріали вірменського історика Вартана Григоряна [11].

Стан із збереженням архітектурних пам'яток вірменів м. Кам'янця-Подільського знайомить нас повідомлення подільського історика-краєзнавця С. Шкурка [42].

Особливе місце у вивчені даної проблеми займають праці відомого українського історика-академіка Ярослава Дашкевича, дослідженням якого притаманне використання великої кількості документів, глибокі теоретичні узагальнення [14; 15; 16; 17]. Автор

детально описує причини та шляхи розселення вірменів, вказує конкретні дати заснування ними населених пунктів. Заслугою Я. Дашкевича є широке використання різноманітних за жанром джерел та історіографії проблеми.

В серединні 1970-х рр. харківським вченим Н. Рашбой опублікована цікава стаття про становище вірменів міста Кам'янця-Подільського в XIV – XVIII ст. [33]. Основний акцент дослідник зробив на соціальну диференціацію всередині колонії, на права та обов'язки суду.

Потрібно зазначити. Що досить цікаві матеріали із історії окремих подільських міст, де проживало вірменське населення – Балти, Бару, Бережан, Жванця опубліковані були в перших томах Вірменської Радянської енциклопедії, підготовлення В. Григоряном і Я. Дашкевичем.

Наявність на Східному і західному Поділлі багатющого і невичерпного матеріалу дало можливість науковцям і краєзнавцям систематизувати унікальні зразки народної творчості. Цікаві записи зразків усної народної творчості здійснила Кам'янець-Подільський фольклорист Т. Сис у статті Подільський фольклор про вірмен» [36].

Група вірменських істориків – М. Оганесян [48], І. Халпачян [39] на прикладі міста Кам'янця-Подільського та інших міст Поділля ґрунтовно відтворили у своїх працях економічні і політичні аспекти життя вірменських колоній XIV – XVIII ст.

Із вищесказаного слідує, що від початку XIX ст. і до кінця 70-х рр. XX століття була пророблена велика робота по вивченню життя вірменських переселенців на Поділлі, їхній історії та культурі. Але ще залишилось досить багато не розглянутих і не вивчених проблем із життя вірменських общин.

Узагальненню вже вивченого матеріалу присвячена була ґрунтовна монографія Вартана Григоряна «Історія вірменських колоній України і Польщі» (Вірмени на Поділлі), яка вийшла друком у видавництві АН Вірменії в 1980 році [12]. Цією роботою дослідник акумулював все те, що досліджував близько 30 років. У книзі на основі значної маси джерел та літератури, автор виклав історію вірмен Поділля, починаючи з давніх часів і до XIX ст. Ним вивчені були всі сфери життя переселенців, особливу увагу було звернуто на їхню роль в політичному, економічному і культурному життю краю.

У 1980-ті роки вірменська тематика знайшла своє продовження у цікавих статях і виступах, які були озвучені на VII і VIII Подільських історико-краєзнавчих конференціях у 1987 і 1990-х рр. Це зокрема цікаві доробки О. Подградської [31], А. Задорожнюка [20], В. Станіславського [37].

З проголошенням незалежності України молода держава, відстоюючи демократичні принципи своєї побудови, проголосила офіційним політичним курсом створення рівноправних умов для життєдіяльності усіх націй і етнічних груп населення, що сьогодні складають український народ.

Всебічна розробка і вивчення історії краєзнавства, а також в цьому контексті національних меншин Поділля знайшли своє відображення у ґрунтовних дослідженнях професора Льва Баженова – «Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. [4; 5], «Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.» [5].

Автор наукових праць з глибоким знанням відтворює найменш вивчені в історичній науці складні процеси народження розгортання історичного краєзнавства, простежує й аналізує його непрості етапи їх розвитку, не обходить увагою національні меншини краю, зокрема вірменську.

Певний внесок у вивчення історичного минулого вірмен Поділля внесли публікації В. Наулка [27], В. Степанкова [38]. Вони присвячені переважно етнічним процесом та умовам життя, зокрема і вірменської меншини Кам'янця-Подільського.

В цей період також пожвавились регіональні дослідження національних меншин Поділля. Так, у 1992 р. в м. Кам'янці-Подільському відбулась перша (національна) міжнародна історико-краєзнавча науково-практична конференція «Польща-Україна: історична спадщина і суспільна свідомість». Враховуючи нові політичні реалії, які стались у світі, знявши історичні перепони й стереотипи, що тривалий час панували в історичній науці

в попередні десятиліття, їх учасники започаткували нове мислення в підході до вивчення різних аспектів життя та діяльності польського, єврейського та вірменського населення.

Про проблеми національних меншин, про їх поглиблене дослідження йшлося у наступних міжнародних регіональних історико-етнографічних та краєзнавчих конференціях, зокрема: « Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність» (Новоград-Волинський, 1998), науковому «круглому столі» «Міжнаціональні відносини в контексті українського державотворення: історіографія та сучасність», до міжнародного дня національних культур: української, російської, польської, вірменської, єврейської, литовської, турецької (Кам'янець-Подільський, 2001).

На вище згаданих конференціях з'ясовувалась головна проблема узагальнення сучасного досвіду міжнаціональних відносин в регіонах України, участь національних меншин у формуванні етносоціального обличчя регіонів і державі в цілому.

В останні роки з'явилось цілий ряд ґрунтовних наукових досліджень в українській історичній науці з проблеми національних меншин, зокрема і вірменської, яка впродовж тривалого часу не знаходила свого правдивого висвітлення.

Переважна більшість праці належить відомим місцевим вченим-історикам, краєзнавцям. Насамперед варто відзначити праць Л. Щура [43], О. Погорілця [32], Л. Мельника і Ю. Красноштейна [24], О. Петренка [29], І. Романюка [34], С. Гальчака [8], В. Модзір [26] та інших.

Дані публікації охоплюють весь спектр історії життя вірменської меншини на теренах Поділля в різні періоди нашої історії.

Таким чином, оцінюючи стан історіографії проблеми, варто відзначити, що життя вірменської меншини на подільських землях було предметом наукових досліджень. Проте узагальнююче комплексне дослідження економічного, соціального та культурного розвитку вірменської меншин Поділля ще чекає свого подальшого вивчення.

Джерела та література:

1. *Акопян В.* Армянские источники об Украине и украинцах / В. Акопян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1961. – Вып. I. – С. 210 – 228.

2. *Акопян В.* Армянские источники об Украине и украинских городах / В. Акопян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Киев, 1965. – Вып. II. – С. 69 – 79.

3. *Афанасьев-Чужбинский А*. Поездка по Днестру, VI. Могилев-Подольский / А. Афанасьев-Чужбинский // «Морской сборник». – Т. LVII. – № 2. – СПб., 1862. – С. 410 – 463.

4. *Баженов Л.* Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія, бібліографія / Л. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.

5. *Баженов Л.* Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Бібліографія / Л. Баженов. – Хмельницький, 1995. – 256 с.

6. *Брайчевський М.* Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменец-Подольском / М. Брайчевский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1971. – Вып. III. – С. 290 – 293.

7. *Владимирский-Буданов М.* Немецкое право в Польше и Литве / М. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб. – Ч. 140. – С. 456 – 466.

8. *Гальчак С.* Сакральна історія Поділля у працях науковців регіону / С. Гальчак // Матеріали XIV Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О. В., 2014. – С. 460 – 481.

9. *Грабовеций*. Армянское поселение на западноукраинских землях / Грабовецкий // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1961. – Вып. I. – С. 92 – 109.

10. *Григорян В*. Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского / В. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1971. – Вып. III. – С. 261 – 270.

11. *Григорян В.* К вопросу о правовом положении женщин в армянских поселениях Украины / В. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1971. – Вып. III. – С. 261 – 270.

12. *Григорян В.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян / Отв. редакторы Л. С. Хачикян, Я. Р. Дашкевич. – Ереван: Изд. АН Армянской ССР, 1980. – 291 с.

13. *Гульдман В.* Памятники старины в Подолии (Материалы для составления археологической картины Подолии) / В. Гульдман. – Каменец-Подольский, 1901. – 50 с.

14. *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX вв. (Исторический очерк) / Я. Дашкевич. – Ереван: Изд-во АН Армении, 1982. – 175 с.

15. *Дашкевич Я.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV – XV ст. / Я. Дашкевич // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 57 – 62.

16. *Дашкевич Я.* Розселення вірменів на Україні в XI – XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – Вип. I. – К., 1971. – С. 150 – 181.

17. *Дашкевич Я.* Вклад украинской историографии в исследование армянских поселений на Украине / Я. Дашкевич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Киев, 1965. – Вып. II. – С. 57 – 63.

18. *Дашкевич Я.* Вірмено-половецькі джерела з історії України / Я. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – К., 1965. – № 2. – С. 66 – 73.

19. *Доронович М.* Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православия во имя святителя Николая / М. Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Каменец-Подольский, 1878 – 1879. – Вип. II. – С. 161 – 296.

20. *Задорожнюк А. Б.* Дослідження вірменського Миколаївського храму XV – XVIII ст. у Кам'янеці-Подільському / А. Б. Задорожнюк, М. Б. Петров. – III Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей, 15 – 17 листоп. 1990 р. / Кам'янець-Подільський державний педагогічний інститут ім. В. П. Затонського та ін.; [редкол.: Л. В. Баженов, І. С. Винокур (відп. ред.), С. К. Гуменюк, О. М.Завальнюк, М. Г. Кукурудзяк]. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58 – 89.

21. *Исаевич Я*. К вопросу об армяно-украинских связей на западноукраинских землях (XV – XVIII вв.) / Я. Исаевич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Киев, 1965. – Вып. II. – С. 83 – 88.

22. *Крипякевич И.* Садок Баронч – историк армян бывшей Галиции / И. Крипякевич // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1961. – Вып. I. – С. 46 – 47.

23. *Мельник К.* Путевые очерки Подолии / К. Мельник // Киевская старина. –1885, декабрь. – С. 33 – 171.

24. *Мельник Л*. Вірменська присутність у м. Могилів / Л. В. Мельник., Ю. І. Красноштейн // Третя Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм. 2009. – С. 78 – 84.

25. *Мышко Д.* Жизнь армян в Подолии в XV – XVIII вв. / Д. Мышко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Ереван, 1971. – Вып. III. – С. 185 – 200.

26. *Модзір В. В.* До питань міжнаціональних взаємовідносин та розвитку господарства у Могилів-Подільському в кінці XVIII першій половині XIX ст. / В. В. Модзір // П'ята Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція/ матеріали конференції, 16 – 17 жовтеня 2015 р., м. Могилів-Подільський – Вінниця: П. П. Балюк І. Б., 2015. – С. 116 – 129.

27. *Надяко В. І.* Етнічний склад населення Кам'янеччини за статистичними і архівними джерелами (XIX – XX) / В. І. Надяко // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С.174 – 178.

28. *Оганесян М.* Очерки истории армянских колоний в Польше и западной Украине / М. Оганесян. – Ереван, 1977.

29. *Петренко О.* Правовий статус та соціально-економічне становище громад національних меншин в приватних містах та містечках Східного Поділля наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. / О. С. Петренко // Подільська старовина: Наук. Зб. Вип. IV / Вінницька обл. краєзн. музей. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 173 – 189.

30. *Пінгірян Г.* З історії боротьби українських вірмен проти насильницького запровадження унії в 30-ті роки XVII ст. / Г. Пінгірян // Український історичний журнал. – 1963. – № 5 . – С. 49 – 47.

31. *Подградська О.* Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XV – XVIII ст. / О. Подградська // VII Подільська історико-краєзнавча конференція: тези доповідей, жовтень 1987 р. Кам'янець-Подільський державно-педагогічний інститут ім. В. П. Затонського. – Кам'янець-Подільський, 1987. – С. 79 – 80.

32. *Погорілець О.* Вірменський вплив на карбування монети Подільських князівства (II пол. XIV ст.) / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 90-річчю Української національно-демократичної революції, 70-річчю утворення Хмельницької області, 22 – 23 листопад 2007 р. / Кам'янець-Подільський державний університет та ін; (редкол.: О. М. Завальнюк, В. І. Войтенко (співголови), Л. В. Бажанов (відп. ред.), С. А. Копилов, В. С. Прокопчук та ін.). – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. –Т. 1. – С. 228 – 235.

33. *Рашба Н.* Общественно-политическая жизнь армянской колонии в Каменец-Подольском (XV – XVIII вв.) / Н. Рашба // Историко-филологический журнал АН Армянский ССР. – Ереван, 1976. – № 4. – С. 101 – 118.

34. *Романюк І.* Життя вірменської общини м. Могилева-Подільського у XVIII – кінці XIX ст. / І. М. Романюк, Б. І. Романюк // Третя Могилів-Подільська науково-краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – С. 84 – 89.

35. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский: Историческое описание / Е. Сецинский. – К., 1895. – 247 с.

36. *Сис Т.* Подільський фольклор про вірмен / Т. Сис // Матеріали II-ої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 187 – 188.

37. *Станіславський В. В.* Міста і містечка. Поділля як центри торгівлі в XVI – XVII ст. / В. В. Станіславський // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. –Львів, 1968. – С. 62 – 63.

38. *Степанков В.* Становище Кам'янця-Подільського та умови життя його мешканців у роки турецької окупації (1672 – 1699) / В. С. Степанков // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський,1992. – С. 221 – 225.

39. *Халпачян И.* Сооружение армянкой колонии в Каменец-Подольском / И. Халпачян // Архитектурное наследство. – Л., 1980. – С. 133 – 149.

40. *Хачикян Л.* Армянские колонии на Украине в XVI – XVII вв. / Л. Хачикян // «Великая дружба». Сборник, посвященный 300-летию воссоединения Украины с Россией». – Ереван, 1954. – С.193 – 224.

41. *Шевенко Ф.* Армяне в украинском казацком войске в XVI – XVII вв. / Ф. Шевенко // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. Сборник материалов научной сессии. – Киев, 1965. – Вип. II. – С. 93 – 100.

42. *Шкурко С.* Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольском / С. Шкурко // Историко–филологический журнал АН Армянский ССР. – Ереван, 1968. – № 2. – С. 233 – 243.

43. *Щур Л.* Національні меншини Поділля в дослідженнях зарубіжних і українських вчених наприкінці 90-х років XX ст. – початку XXI ст. / Л. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки / Українська історіографія на рубежі століть: Матеріали міжнародної наукової конференції, 25 – 26 жовтня 2001 р. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т.7 (9). – С. 419 – 424.

44. Dr. *Antoni J.* Nowe opowtadania historyczne / Dr. Antoni J. – Lwow, 1878.

45. *Balinski M., Lipinski T.* Starozytna Polska pod wzgiedem historycznym, geograficznym I statystycznym.wyb.2.t.3, Warszawa, 1886.

46. *Baracz S.* Rys dziejow ormianskich / Baracz S. – Tarnopol, 1869.

47. *Marczynski W.* Statysyczno-topografi czne I historyczne opisante gubernii podolskiej z rysunkami I tappami / Marczynski W. –Wilno, 1820 –1823. – t. 1 – 111.

48. *Przezdziecki A.* Podole, Wotyn, Ukraina. Obrazy mejsc i czasow / Przezdziecki A. – Wilno, 1840 – 1841. – t. 1 – 2.

49. Szaraniewicz J. Jrmianie na Rusi I Podolu / Szaraniewicz J. // "Szkofa", t. 11, Lwow, 1868. – e.t.r. 279 – 286.

50. *Rolle M.* Z zycia Oimian kamienieckich W XVII i XVIII wieku / Rolle M. // "Swiat", Krakow, 1891. – № 12, str. 284 – 288; № 13, str. 312 – 314; № 14, str. 334 – 338.

Анатолій ЛИСИЙ

«ПОДОЛЬСКИЕ ЕПАРХИАЛЬНЫЕ ВЕДОМОСТИ» ПРО КОЛОНИЗАЦІЮ ВІРМЕНАМИ ПІВДЕННО-ЗАХІДНОЇ РОСІЇ

У статті подається фрагмент публікації із «Подольских епархиальных ведомостей» за 1883 р., у якій повідується про колонізацію вірменами південно-західного регіону колишньої Російської імперії (України), зокрема подільських земель, про хвилі вірменської еміграції, їхні традиції, способи виживання в екстремальних умовах.

Ключові слова: *вірмени-колоністи, еміграція, «рицарі Діви Марії», осідлість, торгівля, вірменські церкви, Кам'янець.*

У журналах «Подольские епархиальные ведомости», які видавалися в Кам'янці-Подільському у 1862 – 1905 рр., було вміщено немало публікацій на історичну тематику [1]. Одна з них розповідає про розселення вірмен в Україні і носить назву «Колонизация армян в юго-Западной России» [2, с. 39 – 48]. Прізвище автора зашифровано під літерами «Е. К.». То ж подамо цей матеріал в оригіналі, без перекладу:

«В юго-западных провинциях Руси колонисты-армяне появляются очень рано. Злосчастное положение их родины заставляло гайканцев оставлять веками насиженные гнезда и искать на чужбине безопасные места для своего жительства. Этим, между прочим, и объясняется разбросанность их по всему миру подобно гражданам Иерусалима. Они охотно поступали в ряды чужеземных ополчений, шли туда и на того, куда и на кого их направляли. И потом окончательно селились среди иноземцев и иноверных, легко осваиваясь с новою местностью, населением края, с новыми обстоятельствами и условиями и из пришлых скоро выступая в роли аборигенов-хозяев.

До нас дошли сведения о следующих эмиграциях армян в Юго-Западную Россию. В первый раз, как свидетельствуют, армяне призваны были русскими князьями в Киев в 1009 году на помощь в войне их с Болеславом Храбрым (992 – 1025). Во второй половине того же столетия армяне, призванные из Татарии, принимали участие в борьбе с удельными князьями и половцами.

Из Киева они рассеялись по юго-западным провинциям Руси и, получив плодородные земли, утвердились, между прочим, в Львове и Луцке. В 1280 году армян пригласил Галицкий князь Лев Данилович в ряды своего ополчения для борьбы с соседними племенами. В это время армяне основывают две колонии близ нынешнего г. Каменец-Подольска, под названием Армяне и Армянки.

Как видно из армянских церковно-богослужебных книг конца XIII века, армяне-колонисты до поселения их в Подолии жили, надо полагать, долго среди татар и там утратили свою национальную письменность, сблизившись во многом с татарами. Некоторые исследователи находят у тогдашних армян нечто общее с татарами.

Самая многолюдная эмиграция армян в Подолию совершилась в 1331 г., во время господства здесь сыновей Кориата, а по более достоверному указанию польского историка Ступницкого – между 1358 – 1368 годами. В это время армяне, окончательно подпав господству турок-сельджуков, оставили свою родную столицу Ани и в количестве 3000 семейств (около 40000 человек) выселились сначала в Крым, а потом оттуда в пределы Юго-Западной России. Здесь они сначала вербовались в войска великого князя Витовта, а затем вступили в дружину Кориатовичей.

Кроме указанных эмиграций, значительное количество армян-григорианцев выселилось во время царствования персидского шаха Аббаса (1557 – 1628), который жестоко притеснял и преследовал христиан. В это время армяне рассеялись по Европе, главным же образом они устремились в польские провинции, надеясь, подобно своим сородичам, жившим издавна в Польше, обосновать здесь свое счастье.

Таким образом армяне в XIV – XVI вв. значительными общинами утвердились на Волыни, Подолии и в Польше, и выстроили для себя церкви: в Балте, Луцке, Могилеве на Днестре, Каменце-Подольском и Львове.

Не прошло и двадцати лет после третьей армянской эмиграции (1358 – 1368), как армяне принимали деятельное участие в полчищах ордынского князя Мамая, известного врага христианства и России. Под его предводительством напали вместе с монголами на великого князя Дмитрия Ивановича в 1380 г.

На новых местах своего жительства армяне, как народ коммерческий, постепенно приобрели большие привилегии. Первым даровал им привилегии 7 ноября 1374 г. литовский князь Юрий Кориатович, а впоследствии к ним прибавлялись новые привилегии, неоднократно подтверждаемые польскими королями. Дарованные первоначально армянам преимущества и вольности касались только торговых прав армян, не освобождая последних от общегородской юрисдикции.

Армяне-колонисты составляли из себя ополчение, называемое ими громким именем «рыцарей девы Марии». Утвердившись в Подолии, они мало-помалу переменили свои мечи на орудия мирных занятий. Сначала они в окрестностях нынешнего Каменца образовали две колонии и, имея богатые пастбищные места, занимались скотоводством, а потом переселились в самый город. Здесь они благодаря своему автономному положению и существовавшему запрету, не позволявшему евреям селиться в г. Каменце, постепенно захватили в свои руки почти всю местную торговлю.

Где только селились армяне, везде появлялись у них свои церкви. Так было и в Подолии. Первая армяно-григорианская церковь в г. Каменце была построена Синаном, сыном Котлубея в 1398 г. во имя святителя Николая Чудотворца. В захристии (ризнице) армянского костела сохранился древний вырезанный на дереве портрет основателя этой церкви Синана Котлубея, который пожертвовал означенной церкви пергаментный мшал (служебник) на армянском языке, но с татарской транскрипцией тушью.

До нас дошел интересный датированный документ на армянском языке о построении в Каменце-Подольске армянской Николаевской церкви. Пергаментный этот свиток (гуджар), продававшийся в Каменце лет 10 – 15 тому назад, как частная собственность, неизвестно где теперь находится.

Члены армянской общины, вследствие дарованных им прав, разбирали судебные и даже церковные дела армян-колонистов, руководствуясь при этом своими отечественными уложениями. Во главе армяно-григоранских церковных попечителей стоял «Erespochan». Церковные попечители распоряжались фундушами (завещанными в пользу церкви имениями и капиталами), исправлением и обновлением храмов, приготовлением всего того, что признавали необходимым для увеличения торжественности богослужения. От них зависела музыка, пение и животные, приносимые в жертву.

Местные жители в делах торговых, действуя каждый единолично, не могли выдержать конкуренции с армянами, так как последние по кагальному своему устройству, тесно были сплочены между собою; поэтому, оставив армянам меры и весы, они сами принялись за сельскохозяйственные занятия.

Таким образом, составив из себя отдельную автономную единицу, армяне вели продолжительную борьбу с польско-русским магистратом и не подчинялись юрисдикции этого учреждения. Такой ненормальный и крайне вредный для государственной централизации порядок вещей не раз приводил армян к столкновению с туземцами. При этом следует сказать, что армяне всегда выдавали себя за радетелей местных интересов и преданнейших патриотов. Но патриотизм армян был сомнительного свойства, и в смутные времена казацких войн являлись какие-то обвинения против верности их подданства.

В 1719 г. бурмистр польско-русского магистрата Николай Павлич внес касательно армян в актовые книги жалобу, хорошо характеризующую личные качества их. В жалобе говорилось, что армяне, будучи пришельцами, берут верх над мещанами-туземцами, с дедов-прадедов здешними патрициями. Игнорируют польскую юрисдикцию, хотят сами управлять

всем, делают какие-то тайные сборища, которые могут угрожать не только Каменцу, но и короне польской. Не умея не только читать и писать, но говорить по-польски, не будучи знакомыми нисколько с «правом», по своей гордости и надменности самонадеянно полагаясь на свои деньги и богатства, они притесняют мещан и стараются где можно вредить полякам. Заняли под польской ратушей лавки, утверждают, что это их собственность и не хотят платить ничего за наем их. Своих ремесленников отделили от цехов польских и задумывают учреждать свои общества. Имея позволение торговать только малвазией и мушкателем, содержат шинки и там продают разные напитки: мед, пиво, вино и горелку (водку); имея позволение торговать только товарами персидскими и турецкими, они держат большие склады железа и т.

Для полноты характеристики армян приведем здесь интересный о них отзыв одного наблюдательного писателя XVII века Вердума: «Армяне, говорит он, держат себя в отдаленности как от поляков, так и от других народностей и их религий, – почти так же, как и евреи, с той только разницею, что евреи выглядывают нищими и всегда услужливы, а армяне, напротив, смотрят аристократами и заносчивы. По их смуглому лицу с выпуклыми, выражающими наглость, глазами, их легко отличить от всех других людей, – точно так же, как и жидов по их бледному глуповатому лицу. Армяне неохотно вступают в супружеские связи с лицами, не происходящими из их народности».

Можна погоджуватись чи не погоджуватись із твердженням автора, його оціночними судженнями, однак наведений вище документ – наукове бачення історії вірменської еміграції, колонізації вірменами подільських земель очима дослідників-науковців XIX століття.

Джерела та література:

1. *Андрій Паравійчук.* Кам'янець-Подільський у минулому і сучасному: Хронологія основних історичних подій / Паравійчук Андрій // Вісник історико-культурологічного Подільського братства. – № 4. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 23.

2. Подольские епархиальные ведомости. – 1883. – № 15.

Олександр РОГОВИЙ

СТОРІКИ МИНУЛОГО ВІРМЕН НА ПОДІЛЛІ

У статті досліджуються шляхи становлення і зв'язки вірменських колоній Поділля. Побічно з'ясовується проблемне питання появи вірмен на Поділлі. Уточнюється кількість їхніх подільських колоній. Ставиться питання довіри до так званих «пізніх фальсифікатів». Вперше в історіографії порушено проблему «вірменського сліду» в подіях довкола Синьоводської битви. На основі вірмено-кипчацьких документів прослідковуються шляхи вірменської торгівлі через Поділля. Вводяться поняття львівського (західного), кримського (східного), турецько-молдавського (південного), волинсько-київського (північного) напрямків зв'язків вірмен Поділля.

Ключові слова: *вірменські колонії на Поділлі, шляхи вірменської колонізації, торгові шляхи на Поділлі, Синьоводська битва, Синан Котлубей.*

Питання вияснення шляхів колонізації вірменами Поділля та напрямків їх дальших зв'язків напряму залежить від особливостей конкретного історичного періоду. Ось чому кинемо короткий погляд на проблему появи у наших краях підприємливого східного народу.

Відомо, що на початку XI ст. київські князі запросили вірмен, аби вони допомогли у війні з польським королем Болеславом. У спільній боротьбі з польськими загарбниками вірмени допомагали воїнам київських князів виганяти поляків з Києва і пізніше розійшлись по землях Київської Русі, а на Заході дійшли до Львова і Луцька. Потрапили вони і на Поділля.

«За вірменськими літописами, в 1059 році у числі міст, з якими вірменські купці вели жваву торгівлю, названий і Брацлав», – написав дослідник Дмитро Малаков без зазначення джерел. В нашому з ним листуванні він так їх і не назвав, пославшись на те, що не може згадати. Втім, на цю необгрунтовану дату до цих пір посилаються у популярних виданнях. [14, с.130].

Подібним чином першу згадку про вірмен у м. Кам'янець відносять до XI ст. Нібито за вірменськими джерелами, населення Поділля гостинно зустріло вірмен. І це при тому, що є літописна згадка про будівництво подільських міст лише після Синьоводської битви 1362 року…

Саме базуючись на останній даті, 1962 року громадськість Кам'янця-Подільського (як, до речі, і Вінниці) готувалася відзначати 600-річчя міста. На початку 1962 року в музей-заповідник надійшла копія «грамоти» нібито одного з синів Ярослава Мудрого, де було сказано, що князь запрошує хоробрих вірменів у своє військо для захисту руської землі від половців. Копію «грамоти» вірменські історики доповнили словами: «І поселились вірмени, і заснували місто Кам'янець». Оскільки «грамота» датувалася 1062 роком, то відбулося відзначення 900-річчя міста [3, с.2].

Та Львівський історик Ярослав Дашкевич переконливо довів, що датована 1062 роком грамота є пізнім фальсифікатом, що в ній (незалежно від того, справжня вона чи фальсифікована) немає жодної згадки ні про Кам'янець, ні про будь-яке інше українське місто. «Необхідно згадати, що під помилковою назвою «вірменських джерел» в історичній літературі… згадуються писемні пам'ятки дуже сумнівного походження (пізні фальсифікати)… Висновки, які намагалися робити з таких джерел стосовно історії міст України… неодноразово приводили до перекручень і деформації…», – зробив висновок Ярослав Дашкевич [12, с. 8].

Що стосується грамоти 1062 року, то деякі історики вказують на дві поправки: йдеться про 1362 рік і про князя Федора Дмитровича. Висловлюю гіпотезу, що вигнаний Ольгердом татарський ставленник київський князь Федір і згаданий у вірменському тексті за 1362 рік

Федір Дмитрович – одна і та ж особа (а відтак він може бути сином подільського дідича Деметри-султана). На нашу думку, скинення його з київського стола і стало дійсною причиною литовсько-татарської війни [20, с. 53].

Татар очолювали уже згаданий Деметрій, Котлубей і Качибей, з яким пов'язують однойменний порт на місці Одеси. Складніше вирішується питання про ідентифікацію Кутлу-бека (Кутлубуги, Котлубаха, Котлбая), який може бути подільським намісником – ябгу. В Могилівському районі є невеличка річечка Котлубаївка з однойменним сільцем, які у своїй назві зберегли пам'ять про кам'янецького темника. Легенди мовлять, що місто татар-липан Липовець заснував ханський син Ай-Син, в честь якого назване його найдавніше передмістя. Є гіпотеза, що ним був Синан – син Котлубая (тобто подільського дідича Кутлу-бека), який відомий побудовою наприкінці XIV століття вірменської церкви в Кам'янці (цікаво, що біля м. Липівця фіксується село Арм'янка). Від його імені можна виводити і назву поля битви Син-ода – Синанова земля (простягалася від Липівця-Айсина до р. Синарної-Синьої Води). До речі, найдавніші вірменські документи велися на одній із тюркських мов [6, с. 7].

Саме із Синаном пов'язані перші письмові звістки про вірмен на Поділлі. Він збудував церкву Св. Миколи (Нігола) в 847 році вірменської ери або в 1398 році християнської, як видно із храмозданної грамоти, що починалася словами: «Це моє добровільне власноручне написання – Синана, сина Котлубея». А звання бея давалося лише очільникам родів! В храмі до початку XX століття знаходився потрет Синана, виконаний масляними фарбами. Синан в 1394-му подарував церкві служебник 1349 року, куплений ним в Солхаті (нині – Старий Крим). Орієнтовно до 1380 року відносять появу в Кам'янці знаменитої ікони Вірменської Божої Матері нібито X століття. За переказами, її привезли в Кам'янець із Корсуня (Херсонеса), який в 2-ій половині XIV ст. занепав, а в 1399 р. був зруйнований військами Золотої Орди [17, с. 65].

Одного разу Микола Петров і Митрофан Городецький зробили візит до Юзефа Ролле (сучасна адреса будинку, де він мешкав, – Балта, Татарська, 4). Митрофан Іванович занотував про ці відвідини таке: «Будиночок доктора Ролле з першої ж кімнати засвідчив, що його господар з любов'ю відданий минулій долі краю. Портрети різних історичних осіб, картини, старовинний посуд, статуетки та багато чого іншого розміщено по всіх кімнатах археолога-аматора. У його зібранні рукописів зберігається заповіт Синана Котлубея 1398 року на вірменську кафедру, що мала утворитися на Поділлі, зі згадкою про волоського вірменського архієпископа. Люб'язний господар дуже зацікавився нашим візитом і вів жваву бесіду, з якої ми дізналися, зокрема, що поблизу Балти, в селі Казавчин, збереглися гробниці татарських баскаків 1377 року з написами» [3, с. 8]. Як бачимо, символічне поєднання татаро-вірменських звязків!

Про «вірменський слід» у Синьоводських подіях свідчать синхронні з цим події. Перша письмова згадка про вірмен у Львові трапляється у грамоті Казимира IV 1356 року (одна із дат битви). Про наявність вірмен у Львові свідчить дарча грамота 1363 року на перехід храму Аствацаціп (Пресвятої Богородиці) громаді. Наступного року при ній будується фонтанчик (надпис із датою зафіксований в джерелах). Врешті у 1364 році у Львів надходить Кондак про призначення вірменського архієпископа Грігора. Дальші кондаки засвідчують ліквідацію єпископства у Києві і підпорядкування львівському архієпископу вірменських парафій у Кам'янці, Сереті, Сочаві, Луцьку, Володимирі, Києві, Молдавії, Ботині (Ботошанах чи Відині), Енкісалаї – Новому Сараї на Волзі (кондак Сіського католікоса Теодороса II від 13 серпня 1388 року). Складені на початку XVII ст. у Львові вірменські літописи починаються в період Синьоводських подій. «Хроніка Польші» мовить про будівництво Казимиром IV замку і кондак про призначення Тер Грігора (під 1363 роком). «Венецька хроніка» (бо на початку згадується Венеція) нотує три львівські звістки: 1361 р. – будівництво церкви Аствацаціп; 1367 р. – що Тер Грігор став єпископом (насправді, як ми бачили, це відбулося відразу після Синьоводської битви); 1384 р. – що Казимир взяв мечем Русь від князя Лева (насправді його тоді вже не було і мова йде про 1349 рік) [13, с. 8, 10,12].

Хоча перші відомі згадки про вірмен на Поділлі слідують за Синьоводськими подіями, але логіка їх появи тут вказує на більш ранній час. Як відомо, у XIII ст. посилився притік вірменських біженців через нашестя монголів і падіння вірменського Килікійського царства. Бл. 1230 р. галицький князь Лев Данилович запросив вірмен для посилення військ на сході своєї держави у війнах із сусідніми племенами. В подяку за справну військову службу князь нагороджував вірмен маєтками. Напевно, у той час вірмени-переселенці заснували поблизу Кам'янця сільськогосподарську колонію, відому під назвою Малі та Великі Вірмени (нині Мало- і Великозалісся) [19, с. 358].

Виникнення вірменської колонії у Львові відомий історик Іван Крипякевич відносив на час заснування міста (середина 13 ст.). Впевнено фіксує початки львівської колонії надгробок 1277 року. Із середини 14 століття маємо перші звістки про вірменське самоврядування, а 1363 року тут уже була кафедра вірменського єпископа [13, с.11].

Уздовж головного напрямку транзитної торгівлі – на схід та захід від Вірменії – виникає своєрідний ланцюжок вірменських торговельно-ремісничих колоній. Тому транзитна торгівля поступово набула форми естафети, коли вірменські купці якоїсь однієї колонії перевозили товар на певному відрізку цього шляху і далі передавали з рук до рук вірменам з інших колоній. Галицькі, подільські та буковинські вірмени в південному та східному напрямках безпосередньо торгували в Криму, Константинополі, Малій Азії, Вірменії та на півночі Персії. В інших, більш віддалених, регіонах Сходу та Заходу вони діяли за допомогою своїх агентів, прикажчиків та факторів. Крім того, у купців були ще учні, слуги (челядь), для перевезення товарів вони наймали фурманів. Для далеких подорожей купці об'єднувались в каравани [12, с. 573].

Головним осідком вірменських купців аж до турецької окупації був Кам'янець: нунцій Лїпомано в серед. XVI ст. нарахував кам'янецьких вірмен 300 родин, а львівських – тільки 60. «Як давньоруське місто Кам'янець уперше згадується в Іпатіївському літописі 1196 року… Через місто пролягав шлях з Києва на Балкани, одна з ділянок Великого Шовкового шляху, що сполучав Європу та Азію. У місті зупинялися численні каравани верблюдів, що везли зі Сходу екзотичні товари. Цей район Кам'янця-Подільського дістав назву Карвасари, від спотвореного тюркського слова «караван-сарай». 1240 року місто захопила Золота Орда і зробила його центром округу – Камянецької тьми» [4, с. 82].

З кінця XIV ст. відома значна вірменська колонія в Кам'янці-Подільському, що незаперечно підтверджується написом на оригінальній, пізніше вмурованій у стіну нової споруди, фундаційній плиті місцевої вірменської церкви св. Нігола 1398 року. У кондаку католікоса Агопа III з Сіса 1410 року згадуються, крім київської та кам'янецької, вірменські парафії в Луцьку, Володимирі, а також у містах Сучаві і Сереті, що входять тепер до складу Румунії. Пізніше з'явилися вірменські осідки в цілому ряді інших міст: Балті, Барі, Белзі, Бережанах, Бороці, Бродах, Бучачі, Варах, Городенці, Дубні, Жванцях, Жовкві, Жукові, Замості, Золочеві, Коломиї, Кутах, Лисці, Могилеві, Обертині, Підгайцях, Рашкові, Самборі, Сатанові, Скалі, Смотричі, Снятині, Станіславі, Студениці, Тисмениці, Хотині, Чернівцях, Чорткові, Ягільниці, Язлівці, Ярославі та ін. – загалом у понад 70 містах, містечках та селах України [6, с. 10].

Третина колоній припадала на Поділля. На Поділля й до Галичини вірмени прибували з Молдавії й Валахії, де головними їхніми осідками були Акерман, Серет, Сучава, Хотин, та Криму (Кафа, Судак, Сурхат – Старий Крим та ін.). Як рахував відомий український історик Михайло Грушевський: «Ся міграція з Криму була старшою – до неї потім, в XVI – XVIII в. прилучають ся вірменські кольоністи з Волощини і Туреччини. На зносинах і звязях з Кримом і Туречиною опирала ся й торговельна сила наших Вірмен» [8, с. 251].

За підрахунками Вартана Григоряна, всього було 26 подільських колоній. Найдавніші вірменські колонії на Поділлі: Кам'янець-Подільський, Язловець.

Вірменські колонії, які утворилися на території Подолії в XVI – XVII ст.: Золочев, Кубачівці, Дубровиця (Барок), Студениця, Бар, Умань, Жванець, Бучач, Підгайці, Бережани.

Колонії, які виникли у XVIII ст.: Сатанів, Могилів-Подільский, Рашків, Юзефград (Балта) [5, с. 4 – 5].

На нашу думку, не всі названі колонії можна вважати подільськими, адже кілька з названих міст сучасної Тернопільщини не належали до Подільського князівства, Подільського воєводства чи Подільської губернії, і взагалі лише частина сучасної Тернопільської області належить до історичного Поділля. У списку Григоряна відсутні Великі та Малі Вірмени, де на думку багатьох дослідників виникли найдавніші осідки ще XIII ст. Отже, точніше буде говорити про два десятки вірменських колоній на Поділлі.

Торговельні зв'язки між Вірменією та українськими землями було встановлено ще за часів Київської Русі. Вірменські купці виконували роль посередників в транзитній торгівлі Схід-Захід. Вірменизакуповували східні товари в Криму та Османській імперії, і везли їх далі на захід, користуючись Татарським, а згодом й Молдавським шляхом. У зворотньому напрямку вірмени вивозили на Схід європейські тканини та інші ремісничі вироби.

Уже в привілеях Коріатовичів для краківських купців виступає значення Поділля, через який пролягали найголовніші шляхи економічних контактів між Україною, Білорусією, Польщею, Литвою, Росією, дунайськими князівствами, Туреччиною, Кримським ханством і Персією. До ареалу комерційних інтересів вірменського купецтва входили Індія, Персія, Вірменія, Сірія, Єгипет, Мала Азія та ціла Європа (за винятком Скандинавії).

Вірменська торгівля не припинялася навіть у воєнні часи й перебувала під охороною. Так, під час Хотинської війни 1620 – 1621 рр. турецькою адміністрацією кам'янецьким вірменам було видано одночасно від 8 до 13 охоронних грамот, що забезпечували їм безперешкодне пересування й торговельну діяльність на території Туреччини та васальних держав [6, с. 13].

Подільські вірмени були кипчакомовними, що говорить про довгорічний симбіоз з корінним половецьким населенням Північного Причорноморя. Велике значення в цьому аспекті мала здійснювана вірменами торгівля в успадкованому від половців районі, де ключовими осередками товарообміну поряд зі Стамбулом, Едірною, Кафою, Кілією и Акерманом були саме Серет, Сучава, Могилів-Подільський, Хотин, Кам'янець-Подільський, Львів, Прослав, Язлівець, Броди, Луцьк, а ще далі – Краків у Польщі, Вільно в Литві й Смоленськ та Москва в Росії.

На цих торгових шляхах «Кам'янець перетворився у важливий центр торгівлі України зі Сходом. Саме через нього йшов відомий у Європі з XIV ст. так званий Татарський торговий шлях. Основну транзитну торгівлю тут вели вірменські купці. Обширною була торгівля з Молдавією, звідкіля в основному закуплялася велика рогата худоба…» [2, с. 58].

Напрямки зв'язків добре прослідковуються по вірмено-кипчацьких документах 16 – 17 століть. Найбільше там згадуються міста західного напрямку: Львів (23 рази), Язловець (10) та одинокі звістки про різні міста Галичини та Польщі. Жвавим уявляється південний напрям: у згаданих вірмено-кипчацьких документи трапляється Едірне (5 разів), Сучава (6), Хотин (2), Ясси (2), Стамбул (4), Туреччина (7 разів) . На сході згадуються Акерман (1 раз), Кафа (3), Ізмаїл (1). Північний напрям представлений Луцьком (1 раз) [6, с. 312 – 313]. Розглянемо ці напрями за їх важливістю.

Торговельні інтереси Поділля найбільше концентрувалися у Галичині. Через Язловець, Львів і Луцьк кам'янецькі купці їздили до Замостя, Перемишля, Ярослава, Радома, Кракова та Любліна. Проте цей напрям для кам'янецьких купців не завжди був вигідним. У Львові вимагали здавати всі свої товари на склад, а після Львівського ярмарку, що тривав 14 днів, не завжди дозволялось їхати торгувати до Польщі. Львів ще в XV ст. старався взяти кам'янецьку торгівлю в свої руки і, піддавши своєму праву складу, змусити до продажі на своїм торгу. А у 1571 р. король наказав кам'янецьким купцям не скуповувати товарів від закордонних купців, бо через те пропадає мито.

Важливе значення для подільських вірменів мав південний транзит, який Михайло Грушевський розділяє на волосько-чорноморський і волосько-турецький напрямки [9, с. 58].

Дорога на Хотин, Дорогунь (теж. Дорогоу)) і Сучаву злучала Кам'янець з дорогою волоською. Ця дорога волоська зі Львова проходила через Галич, Коломию, Снятин до Волощини. Вона здобула важливе значення з другої половини XIV ст., особливо з кінцем його. З цією південною, волошько-татарською торгівлею дуже добре знайомить нас привілей, виданий волоським воєводою Олександром львівським купцям в 1407 р., під час перебування його у Львові.

«Головна дорога зі Львова через торгове серце Покуття Снятин йшла на Чернівці, (Серет (Сирять), Сучаву, Яси і звідти до Білгороду (Акерману). До неї прилучалася в Сучаві звісна вже нам дорога з Кам'янця. В Ясах, не йдучи до до Білгорода, часом скручували та Тегиню і звідти, – як припускав М. Грушевський, – ішли караванним шляхом на Перекоп.

Інші дороги повертали на захід. Із Сучави ішла дорога до Семигорода, до Бистриці, і друга до Брашева на Баків, Тотруш і Берладь. Далі до міст «бессарабських» – тутешні воєводи давали купцям повну свободу торгівлі в своїх землях від Залізних ворот до Браїлова і вільний проїзд далі за Дунай, до семель турецьких. Сюдою йшли по рибу – до Браїлова, Кілії та інших міст нижнього Дунаю, до столиці воєводства – Торговища, і далі до земель турецьких» [9, с. 59 – 60].

Вірмено-кипчацькі актові записи XV – XVII ст. засвідчують, що каравани купців супроводжувалися охоронними грамотами. 5 серпня 1604 р. купцю Голубу кам'янецьким війтом вірменської громади Ніголом було видано 8 охоронних грамот на окремих аркушах, викладених вірменським письмом. В іншій грамоті за 1615 р. говориться, що «права, необхідні для поїздки до Туреччини, були видані Міклошеві числом 12 грамот та окремо 5 грамот на переправу через Дністер». Поїздка з Кам'янця до Стамбула тривала від 35 до 42 днів, до Анкари – 51 день, до Ісфахана – 150 днів. Товарообмін кам'янецьких купців з молдавськими торгівцями відбувався в Яссах, Сучаві та Хотині [6, с. 92 та ін.].

Важливою виступає перед нами торговля кафинська, кримсько-чорноморська. «Татарська дорога», за котру боролися зі Львовом західні міста уже в 1370-х рр., вела зі Львова через Поділля, на Камянець до Тегинї (Бендер), і звідти або до Білгорода і морем до Криму, або з Тегинї на Тавань і Перекоп. Надання кор. Володислава Фрідриху Бучацькому з 1442 р. вказує як посередню стадію на сій дорозі Каравул (теп. Рашків) на Дністрі, а в сусідстві Білгорода як польсько-литовські замки Чорний город на Дністровім лимані, і Качибей на місці теп. Одеси [9, с. 58 – 59].

Крім згаданих торгових шляхів, у Кам'янці сходилася також дорога володимирсько-луцька, котру знаємо ще з грамоти волинського князя Любарта. «Камянецькі купці здавна ходили на Луцьк через Олесько. Друга дорога вела з Камянця до Луцька на Кремінець: ми знаємо її з деяких вказівок XVI ст., але вона мусит бути значно старша – мабуть старша XV ст.» [9, с. 58], – вважав М. Грушевський.

Стара дорога з Галичини до Києва відома ще з XI – XII століть. Коли в середині XVI ст. вона йшла на Бар, то в татарські часи могла пролягати через тодішній центр краю Брацлав. Про наявність зв'язків з київськими вірменами свідчить наявність села Орм'янка (або Арм'янка) під Липівцем, який лежав на поштовому шляху з Києва до Придністров'я [18, с. 252].

В результаті великих географічних відкрить торгові шляхи змістилися, і вірменські купці (з середини XVI ст.) починають більше уваги приділяти торгівлі з сусідніми країнами та землями. Відомо, що вони активно діяли в Росії, Литві, Білорусії, Пруссії, Сілезії, Угорщині, Трансильванії, Молдавії, на Балканах та українських землях Речі Посполитої, де продавали східні товари і закуповували місцеву продукцію. Наприкінці XVII ст. внаслідок турецької окупації Поділля вірменська торгівля занепадає.

У XVIII ст. вірменське купецтво переважно займається експортом худоби та сільськогосподарської продукції з Молдавії через Могилів до Західної Європи, а потім шинкарством і протягом XIX ст. перероджується на великих землевласників [12, с. 574].

Джерела та література:

1. Армянская Советская Энциклопедия (АСЭ). – Т. 2. – Ереван, 1976.
2. *Баженов Л.* [та ін.]. Нариси історії Поділля / Л. Баженов [та ін.]. – Хмельницький, 1990.
3. *Будзей О.* Місто чудових памяток і чуйних людей //http://h.ua/story/375820#ixzz4HD4hL5QX
4. *Воронцова О., Бєліков Ю.* Замки, фортеці, палаци України / О. Воронцова, О. Бєліков. – Харків, 2012.
5. *Григорян В.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. – Ер.: Издательство АН Арм. ССР,1980.
6. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії, Росії: Каталог / О. Гаркавець. – К., 1993.
7. Географічна енциклопедія України. – Т. 1. – К.,1990.
8. *Грушевський М.* Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Т. V. – К., 1994.
9. *Грушевський М.* Історія України-Руси / Михайло Грушевський. – Т. VI. – К., 1995.
10. *Дашкевич Я.* Розселення вірменів на Україні в XI – XVIII ст. / Я. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – Вип. I. – Київ, 1971, С. 150 – 181.
11. *Дашкевич Я.* Грамота Федора Дмитровича 1062 року / Я. Дашкевич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – 1962. – № 4.
12. *Дашкевич Я. Р.* Вірменські колонії в Україні 16 – 18 століть / Я. Р. Дашкевич // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 272 – 574.
13. *Дашкевич Я.* Давній Львів у вірменських та вірмено-кипчацьких-джерелах / Я. Дашкевич // Україна в минулому. – Вип.1. – К.-Л., 1992. – С. 7 – 13.
14. *Малаков Д.* По Брацлавщине / Д. Малаков. – М., 1982.
15. *Михайловський В.* Еластична спільнота / В. Михайловський. – К., 2012.
16. *Петров М. Б.* Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янця-Подільського у XIV – XVIII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Том. 17. – 2007. – С. 140 – 146.
17. Вірменський храм Св. Миколи XV – XVIII ст. у Кам'янці-Подільському: історія пам'ятки / А. Б. Задорожнюк, М. Б. Петров. –Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2009.
18. *Похилевич Л.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии / Л. Похилевич. – Біла Церква, 2005.
19. *Сецинский Е.* Приходы и церкви Подольской епархии / Е. Сецинский. – Біла Церква, 2009.
20. *Роговий О.* Синоводська битва і визволення Поділля від татар / О. Роговий // Русалка Дністровая. – Вип. 1. – Вінниця, 2013. – С. 49 – 57.
21. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский / Е. Сецинский. – Киев, 1895.
22. *Шилова А.* Вірменія / А. Шилова //Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003.
23. *M. Baliński, T. Lipinski.* Starozytna Polska pod wzgledem historycznym, geograficznym I statystycznym / M. Baliński, T. Lipinski / wyb. 2, t. 3, Warszawa, 1886.
24. *S. Krzyżanowski, Kościoł N.* Mary i Panny w Mohylowie nad Dniestrem / S. Krzyżanowski, Kościoł N. – Kraków, 1867.
25. *M. Rolle*. Z życia Oimian kamienieckich w XVII i XVIII wieku / *M. Rolle*. – Kraków: «Swiat», 1891.

Ірина ЛЕХІЦЬКА

ВІРМЕНИ КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН (XIV – XVII ст.)

У статті проаналізовано чинність вірменського права в Кам'янці-Подільському. Зокрема вказано на джерела, з яких зроблено висновки, та імена істориків, що висвітлювали дану тему у своїх працях. Як вірмени з'явилися в Кам'янці, зуміли створити сильну судово-правову автономію у вигляді вірменського війтівства. Розкрито, як польські королі поновлювали привілеї кам'янецьких вірмен. Водночас вірменському уряду постійно доводилося боронити автономію від спроб польського патриціату міста перебрати юрисдикцію над вірменським населенням і ліквідувати вірменське судочинство. Вказано, хто входив у вірменський магістрат, порядок переобрання його членів, вимоги до них. Розкрито функції, що їх виконували війт, судді. Розглянуто різні процесуальні колізії цивільного та карного права. Висвітлено як вірменські жінки користувалися великими правами і відігравали значну роль у суспільстві. Вказано, що вірмени Кам'янця зуміли зберегти свої національні традиції, мову, культуру і при вирішенні правових питань керувалися вірменськими законами.

Ключові слова: *Вірменська громада, місто Кам'янець-Подільський, суд, право, регулювання,привілеї, війт.*

Держава і право – найважливіші супутники суспільної еволюції. Побудова правової держави є однією з найважливіших перспективних завдань. Неможливо це втілити в життя без формування суспільної свідомості громадян незалежної України. В наш час особливе значення у її формуванні відіграє історія громад, самоврядування та міського права. Право громади на самоврядування та його історичне втілення формує і культивує європейський образ минулого, є культурним здобутком, що дає нам ідентифікувати себе серед інших народів, сприяє формуванню громадських цінностей і уявлень про перспективи творення держави та суспільних громад. У зв'язку з цим варто звернутись до правових традицій вірменської громади Кам'янця-Подільського в ранній новий час.

В даній статті на основі Судебника Мхітара Гоша, Вірменських статутів 1519 і 1567 рр., судових актів вірменської громади Кам'янця, Люстрацій Кам'янецького староства 1565 і 1570 рр., а також праць дослідників О. Бальцера, І. Бойка, М. Владимирського-Буданова, О. Гаркавця, В. Григоряна, Я. Дашкевича, М. Петрова, Н. Раби та ін. проаналізовано чинність вірменського права в Кам'янці-Подільському доби раннього нового часу.

Найдавніші еміграційні процеси вірмен в Україну за Я. Дашкевичем «відносяться до XI с., коли у 1065 р. внаслідок руйнівного походу турків-сельджуків, було здобуто і зруйновано вірменську столицю Ані» [5, с. 129]. Процес переселення вірмен на Україну тривав аж до XIII ст. Сюди вони прибували з Криму, Молдавії, Валахії.

Вірменська колонія в Кам'янці була заснована наприкінці XIV ст., а 1398 р. у місті на кошти вірменського купця Сінан Хутлубея було побудовано церкву Св. Нігола. Протягом XIV – XVII ст. вірменська колонія в Кам'янці була одною з найбільших: якщо в 1575 р. у Львові, за свідченням папського нунція Ієроніма Ліломана, проживало 60 вірменських родин, то в Кам'янці їх нараховувалось близько 300. Пірзада Кафаенці в 1586 р. відмітив, що в Кам'янці було вже 400 будинків. Їм належала третина міста із власною ратушею, ринком, церквами, крамницями, шпиталем, лазнею тощо. Кам'янецькі вірмени орендували млини, власні села, садиби, пасіки, митницю, мали самоврядні цивільні і духовні органи, цехи, братства, школи і т. п. [9, с. 10].

Дорослий житель міської вірменської громади міг бути повноправним мешканцем Кам'янця лише тоді, коли приймав Міське право. В Кам'янецьких актових документах залишилися уривки текстів і присяг. Один із них за 1559 р. звучить: «До війта Юрка і всіх

старшин прибув Хачиг Хачмас-оглу із Сучави, прийняв Міське право й присягнувся у тому, що буде жити в цьому місті благодійним і порядним як кожний громадянин. Призначив за себе поручителем Усема Алтинчі» [9, с. 11].

Проживаючи в окремих кварталах міста, що з 1374 р. користувалося магдебурзьким правом, вірменська громада управлялася окремим магістратом, до складу якого входило «сорок братів» (рада заможних городян), рада дяків, війті присяжні вірменського суду. Завдяки своєму економічному впливові та активній участі у прибутковій східній торгівлі, їх громада зуміла створити сильну судово-правову автономію у вигляді вірменського війтівства. Останнє було встановлене за львівським зразком не пізніше 1464 р., а до 60-х рр. XV ст. їм вдалося юридично оформити свій автономний статус в місті [7, с. 311].

Вірменська община відстоювала свої права і часто зверталася до вищих інстанцій польської держави, шукаючи захисту від свавілля шляхти. Польські королі іноді формально задовільняли прохання кам'янецьких вірмен, однак верхівка міста продовжувала втручатись у внутрішнє життя общини, порушуючи і скасовуючи права вірмен [11, с. 105].

В 1496 р. королівською грамотою Яна I Ольбрахта відбулося остаточне юридичне самовизначення кам'янецьких вірмен. В ній він підтвердив привілеї кам'янецьких вірмен в торгівлі і веденні юридичних справ через своїх війтів, дозволив їм судитися «за власним правом» [10, с. 105], не підлягаючи іншій юрисдикції. Вони користувалися тими ж законами, що і львівські вірмени, які держали самоуправління і свій суд раніше. Основою цього права був кодекс, який привезли з Вірменії. Оригінал з часом загубився, але тлумачення його було внесено в Конституцію 1613 р. Про це зазначається в Люстрації Кам'янецького староства1565 р.: «В місті Кам'янці проживає населення трьох народностей, ньому три юрисдикції: поляки мають першість, судять їх за магдебурзьким правом, в українців судять українським правом і звичаєм, вони теж мають свого війта; у вірмен – за вірменським звичаєм, вони теж мають свого війта» [8, с. 165]. Ці права поновлювались, затверджувались та доповнювались Олександром I (1502 р.), Сігізмундом I (1507 р.), Сігізмундом-Августом (1548 р.). В 1574 р. Генріх Валуа затвердив права вірмен і наказав кам'янецькому старості, бургомістру і радникам не підпорядковувати вірмен своїй владі і дозволити їм вершити правосуддя в своєму суді.

Вірменська громада Кам'янця займала південно-західну частину міста, де знаходився вірменський ринок, і ратуша в якій засідав війт разом з присяжними і де проводилися засідання вірменського суду. Порівняння імен війтів і присяжних, які згадувалися в судових актах XVI ст. зі списком найбільш заможних вірменських купців у Люстрації 1565 р. переконливо доводить, що вся повнота адміністративно-судової влади у вірменській громаді знаходилась у руках заможного патриціату.

16 листопада 1576 р. польський король Стефан Баторій видав новий привілей для вірменської громади Кам'янця, який затверджував давній звичай щорічного обрання війта і чотирьох присяжних. Однак на практиці чи виконувався цей «давній звичай», чи дійсно вся громада приймала участь у виборах і чи дійсно щорічно оновлювалась третина склад присяжних (усього їх було 12 осіб), через брак джерел встановити важко. Навряд чи суд був демократичним інститутом, як може собі уявлятися на підставі привілею 1576 р. Війтівський вірменський суд Кам'янця мав яскраво виражений становий характер і мав рацію В. Григорян, стверджуючи, що наприкінці XVI ст. «…керівники вірменської адміністрації – війт і 12 суддів, як правило обирались із числа найбільш багатих та іменитих громадян» [3, с. 253].

У XVII ст. порядок обрання війта і «12 добрих мужів, які знали вірменське право» не змінився. Про виборчу процедуру свідчив документ, укладений 7 грудня 1634 р. «сорока братами» вірменського магістрату Кам'янця і затверджений Владиславом IV 22 березні 1635 р. Відповідно до королівської грамоти, вибори війта проходили щорічно напередодні свята Св. Матвія. Виборщиками були сорок братів на чолі з маршалом і 50 представників від простого люду [10, с. 150]. Останні обиралися «сорока братами» та їх маршалом за 2 – 3 дні до виборів з числа «добрих чесних і статечних осілих» членів громади, за умови, щоб вони

були належно одягнені. Отже, участь і виборах брали лише ті громадяни, які були власниками «лежачого» і «рухомого» майна в місті, а відтак незаможні верстви на могли подолати відповідний майновий ценз і не залучалися до участі в керівництві колонією.

Після закінчення річного терміну і складення війтом своїх повноважень, виборщики обирали на його місце одного із суддів, який до цього ще не займав цю посаду. А за кілька днів, наприклад, 12 березня 1628 р., у вірменській ратуші в присутності уповноваженого старости кам'янецького, війта магдебурзького права, «райців і славетних панів вірменського права, і всього поспільства вірменської нації» новообраний війт «славетний Кіркорша Голубович, згідно обраний на той строк війтом, склав і виконав присягу на свій війтівський уряд згідно зі звичайним тестом присяги, описаним у порядку права магдебурзького» [1, с. 133], а підстароста від імені кам'янецького старости «лишив панів радних вірменських при їх давній присязі на уряд лавничий». Зі складу суддів обирали й інших посадових осіб: одного субделегата, який заміняв війта, коли той був відсутній чи мав позов до іншої особи, скарбника, писаря і судового виконавця.

Вже в XV ст. вели книги вірменського війтівського уряду Кам'янця, які не дійшли до наших днів. Утім, науковці мали нагоду студіювати 46 книг кам'янецького вірменського суду за період з 1559 по 1786 рр., що провадилися різними мовами (половецькою, вірменською, польською і латинською) і містили величезний матеріал, що відображав роль вірменської колонії як посередника в економічних та культурних зв'язках України з країнами Сходу, характеризував вірменське судочинство і самоврядування цього періоду.

Вірменський війтівський суд Кам'янця керувався кипчацьким перекладом 1528 р. Судебника Мхітара Гоша (XII ст.), польський переклад якого було включено до указу Сігізмунда I від 5 березня 1519 р. про надання вірменського права львівським та кам'янецьким вірменам (відомий як вірменський статут чи «Statutas Juris Armenici»), та за процесуальним кодексом 1604 р. Так Вірменський статут 1519 р. регулював правові відносини цивільного, шлюбного, кримінального, фінансово-економічного характеру і, за спостереженням австрійського історика Ф. Бишофа, широко використовувався для правового регулювання у вірменській громаді Кам'янця до 1567 р. Якщо його статті відрізнялися від звичайних для польського права аналогів, то в ньому наводилася уточнююча заувага: щодо вірмен цю постанову слід розуміти так, що мало б вирішити суперечки між вірменами і польською владою.

Самостійність вірменського війтівського уряду Кам'янця була доволі значною. Про це говорить той факт, що вірменський уряд у присутності представників магістрату чи кам'янецького старости міг надавати підданство польського короля і громадянство Кам'янця. Водночас, вірменському уряду постійно доводилось боронити автономію від спроб польського патриціату міста перебрати юрисдикцію над вірменським населенням і ліквідувати окреме вірменське судочинство – основу і так обмеженого вірменського самоврядування. Приміром, у «Кам'янецькій хроніці» від 1565 р. повідомлялося про смерть Григора, сина Заділа, який 25 раз їздив до польського короля, щоб той зміцнив і затвердив суд, а також «Судебник чи «Книгу законів», якою тепер користується вірменська нація» [1, с. 27].

Вірменський війт Кам'янця виконував адміністративно-судові і господарські функції по відношенню до громади, а також представляв її інтереси як довірена особа і захисник інтересів вірменського населення, насамперед – її верхівки, у відносинах з владою польської і української юрисдикції. Влада вірменського суду поширювалася на вірмен, які проживали на території вірменського кварталу. Аналіз актового матеріалу вірменського суду XVI ст. дозволяє виокремити деякі особливості його діяльності, зокрема процесуального характеру. Так, судові функції війт не міг виконувати один, оскільки в суді діяв принцип колегіальності, а для того, щоб рішення малого суду мало законну силу, потрібна була присутність не менше трьох присяжних, У випадку відсутності війта його обов'язки виконував субделегат, який приймав на себе судові функції і виконував їх у випадку, коли той виступав з судовим позовом.

Війт розпоряджався касою, до якої, ймовірно, надходили штрафи та платня за судочинство. Із каси сплачувалася платня писаря і судового виконавця або «міського слуги», який був у розпорядженні суду і виконував поліційні функції. Поряд зі своїм основним обов'язком – виклику людей до суду, він повинен був за рішенням суду заарештовувати, стягувати штрафи, за що отримував платню. Наприклад, за участь 19 червня 1562 р. в акції повернення незаконно захопленого товару отримував 15 угорських флоринів. При виконанні своїх обов'язків війт міг застосувати примус, що гарантував виконання вказівок, розпоряджень і рішень суду. Зокрема, він міг брати участь у пійманні злочинця і розпоряджатися задля цього міською вартою, при необхідності заарештувати боржника й утримувати його до тих пір, доки не знайде поручителя.

У відповідності до принципів давньовірменського права війт, особливо при розгляді справ із галузі приватного права, зобов'язаний був зробити спробу примирити сторони. Подібні дії представника судової влади або «добрих людей» (друзів чи уповноважених), які виступали посередниками у врегулюванні конфлікту, нерідко призводили до бажаних результатів і справу вдавалося вирішити мирно.

Судовий позов у вірменському суді проводився лише на основі скарги позивача і відбувався гласно. Розшук звинуваченого у громадянських і навіть і карних справах покладався на позивача і його родину. Так, у лютому 1559 р. звинуваченого у крадіжці золота, срібла і перлин Агопа Мосроб-оглу було схоплено Айіз-беєм, який тримав його кілька днів на ланцюгу на нозі, поки той у понеділок став перед судом. А вже в справі Івашка, який мордував батьків, що серед членів вірменської громади вважалося одним із найважчих злочинів, пошук злочинця у квітні 1562 р. здійснювала міська варта на чолі з війтом, які схопили злочинця в селі Зіньківці. У випадку неявки до суду однієї із сторін, на неї накладався штраф, а претензії позивача вважали у такому випадку необґрунтованими, що означало програш справи.

При розгляді справ у суді сторони могли направляти уповноважених із числа родичів, друзів чи інших осіб. У відповідності до Вірменського статуту1519 р., жінка не могла постати перед судом і її повинен був замітити чоловік, друг або родич. Водночас, під впливом норм українського права української громади, однієї з найчисельніших у місті, траплялися випадки відхилення від засад вірменського права української громади, однієї з найчисельніших у місті, траплялися випадки відхилення від засад вірменського права, коли жінка користувалася більшими правами. Наприклад, 15 липня 1659 р. Марта, сестра Пашко, особисто подала війту Юрко скаргу на Хачу, який не виконав її доручення і не повернув їй 2 золотих флорина; у березні1561 р. Марена, донька Тумаша, зробила заяву війту Сергію про бажання закласти свій дім Аванесу Самійлу-оглу за 20 рублів до свята Св. Петра і використати ці гроші; у 1566 р. дружина Моришкапи заявила війту Гурегу на Авака Мати-оглу, що той заборгував її чоловіку 25 талерів.

Основне першоджерело фактів, що свідчили про права вірменських жінок у Кам'янці – це судові акти. Їх вивчення доводить, що вірменські жінки не тільки займались домашніми справами, але й брали участь в будівельних роботах, допомагали своїм чоловікам і торгових справах і навіть самостійно займалися торгівлею, відвідували з торговими намірами інші міста. Тому при укладанні і затвердженні різних угод були різні непорозуміння, які приводили жінок в суд. «28 вересня 1575 р. до вірменського суду м. Кам'янця-Подільського звернулася жінка Шилта Улахатун: з її воза по дорозі з Кам'янця до Хотина пропало18 ліктів льняної тканини » [6, с. 67]. «Жінка Чіки Наза разом зі своїм сином купили шерсть; її конкуренція з другими торговцями шерстю була настільки серйозною, що українські прядильники на чолі зі своїм цехмістром подали про це протест в у вірменський суд 3 червня 1574 р.» [6, с. 80]. В окремих випадках призначений судом обвинувач, як, наприклад, у засіданні 3 червня 1655 р., «викликав для пильного допит Касю, доньку Загіду Котляра, щоб призналася, хто довів її до такої сваволі і звів з пуття» [6, с. 91], а також в якості свідків у цій справі трьох жінок.

Закон суворо карав тих, хто застосовував насилля до жінок. Вони нарівні з чоловіками мали право успадковувати батьківське майно. При укладенні шлюбу враховувалась добровільність вступу у нього обох сторін, укладався шлюбний договір, де було перераховано подарунки нареченого і придане нареченої, а також різні деталі про подальші взаємовідносини з батьками. Жінка так як і чоловік мала певні права на спільно нажите майно. Весільні договори за звичай підтверджувались судом.

При розлученні жінка і чоловік були рівні перед законом. Згідно з канонами Шаапніванського собору (447 р.) від чоловіка, який покидав свою жінку, відбирали половину його майна і віддавала дружині. Дітей також розділяли між батьками» [4, с. 269]. «Окрім того, чоловіка, який покинув жінку піддавали семилітній епітемії і накладали штраф на користь церкви. Якщо дружина була хвора, то чоловік після розлучення мав забезпечувати її матеріально до кінця життя» [4, с. 269]. Безпліддя жінки ще не давало права на розлучення, розлучатися він міг лише за згодою жінки» [4, с. 269].

Про права жінок в господарстві сім'ї і про велику повагу до жінки свідчать списки пожертв, в яких, поряд з мужчинами, згадуються імена їх жінок, які фігурують самостійними жертводавцями. Наприклад: серед осіб, які подарували кам'янецькій вірменській церкві Св. Миколая, вказано ім'я Ніколи-ага (пана) і його дружини.

Майже рівні з чоловіками права всередині сім'ї давали жінкам можливість приймати участь в громадських справах. Вірменки Кам'янця не жаліли коштів для побудови монастирів і церков, утримання лікарень тощо.

Кам'янецьке польсько-українське середовище не заважало традиційно-толерантному, поважному ставленню до вірменських жінок у сім'ї та в суспільстві (вони почували себе соціально- і правовозахищеними) на відміну від їх сестер, яких закинула доля колоністок у мусульманські країни.

У зв'язку з активною участю вірменського населення в торгівлі, ремісничій діяльності та ін., значного розвитку в їх колоніях, зокрема в Кам'янці, досягло поручительство як інститут зобов'язального права. В залежності від важкості злочину, поручителями ставало більше чи менше число осіб, які відповідали за відповідача грошима чи товарами. Так у березні 1566 р. під час розгляду справи Султана і Ованеса Левон-оглу, звинувачених у продажі «хлопчика за 60 талерів у Кам'янці» [6, с. 71], поручителями виступило дев'ять осіб. У багатьох випадках поручитель був зобов'язаний доставити відповідача до суду, компенсувати борг особи, за яку він поручався, а в подальшому міг висунути останній позов. При укладенні угоди обов'язковою була присутність двох-трьох свідків.

Предметом гострих суперечок між вірменською громадою Кам'янця та інших міст, з одного боку, та міською владою – з іншого, був принцип непорушності рішень вірменського війтівського суду, що вважалося остаточним і не підлягало апеляції. Суди польської юрисдикції чи королівського старости висували претензії на першість по відношенню до вірменського суду і приймали апеляцію на його рішення, що викликало нескінченні суперечки. І лише привілей 1574 р. закріпив виключне право королівського (асесорського) суду приймати апеляцію на рішення вірменського суду Кам'янця. Цей привілей, без сумніву, зміцнював становище суду і авторитет його керівника – війта.

У квітні 1567 р. з метою отримання особливого статуту і привілеїв для вірменського населення Кам'янця було направлено спеціальну делегацію на чолі з паном Кюгером до польського короля Сігизмунда II Августа. Результат їх візиту в Краків перевершив всі сподівання: вже цього року польський король видав привілей, яким затверджено окремий статут для вірмен, які проживали в Кам'янці. Зокрема, у відповідності до королівських привілеїв 1567 р. і 1574 р., польський магістрат повинен був припинити зловживання, пов'язані із розміщенням солдат і офіцерів на постій переважно у будинках вірмен. В мирний час, а також покінчити із притягненням вірмен до польської юрисдикції.

Статут 1567 р. приділяв значну увагу регулюванню цивільно-правових відносин у вірменських громадах Поділля. Так, його статті не визначали вік особи, з настанням якого її можна було притягнути до кримінальної відповідальності за вчинений злочин., але брався до

уваги вік потерпілого. У ньому також були відсутні конкретні норми, які б розкривали суть поняття «власність» і «володіння», але вони окреслювались терміном «майно», що в актах війтівського суду за 1596 р. поділялось на «лежаче» і «рухоме». Статут регулював порядок набуття і втрати нерухомого майна, що знаходилося в місті і перебувало у власності вірмен; а за межами міста, незалежно від того у чиїй власності перебувала нерухомість, діяло магдебурзьке право. Статут відрізняв власника від осіб, «що мали право на користуванням майном» заставодавця, заставодержателя та набувача користі з майна. Стаття 37 «Про вірну руку» постановляла, що заставодержатель який володів заставленим майном, відповідав перед власником за його ушкодження або втрату; він не мав права розпоряджатися заставою або отримувати з неї користь, що було складовим елементом володіння. Водночас, набувач вигоди з поля, якому через бідність продано право користування, володів не тільки ним, але й правом отримувати з нього вигоду. Власник або близькі родичі мали можливість викупити у володіння право користування цим полем протягом 7 років, а після закінчення права викупу, якщо поле не було викуплено власником або його родичами, володілець ставав власником цього поля. Також Статут встановлював, що якщо майно продавалось не через бідність продавця, то останній міг його викупити упродовж одного року. Проте ця норма змінювалась і термін викупу у кожному конкретному випадку повинен був вирішуватись судом.

Ширше Статут 1567 р. врегульовував інститут права власності. Він вирізняв форми набуття власності: набута первинним способом (заволодіння майном, що не мало власника або набуте, як військовий трофей) або похідним способом. Детальніше у Статуті (ст. 63) визначалося право знахідки: «якщо будь-хто знайшов худобу, що заблукала, повинен віднайти її власника і передати йому знахідку не вимагаючи нагороди. Якщо власник не був знайдений потрібно повідомити про знахідку місцеву владу.

Упродовж XVII ст. польські королі своїми грамотами ще кілька разів підтверджували права вірменської громади Кам'янця або надавали інші привілеї. Так, у 1616 р. вірмени отримали новий Статут, який в основному повторював попередній і лише конкретизував окремі його пункти. А у 1680 р. Ян III Собеський своєю грамотою відніс до компетенції вірменських судів Поділля розгляд судових справ, що виникали між вірменами прибулими з інших місць а також роз'яснював мету цих привілеїв: «…щоб краще заохотити купців і місцеві ярмарки, а також щоб купці не зазнавали будь-якої несправедливості з боку судів і тому не уникали тутешніх ярмарків».

В Кам'янці найдовше судові записи велися вірменсько-кипчацькою мовою, останній з яких датовано 10/20 березня 1112/1663 року [2, с. 28].

Створення і функціонування в ранній час окремої вірменської юрисдикції (зберігалася до 1790 р., коли її функції було передано магістратові) у вигляді самостійного магістрату та суду їх чисельні права і обов'язки були засобом реалізації вірменами свого правового статусу на українських землях у складі Польщі та Речі Посполитої. Вірменське урядове самоврядування гарантувало ефективне вирішення суперечок і забезпечувало правопорядок у вірменських громадах, а також сприяло збагаченню правової культури українського народу.

Джерела та література:

1. *Гаркавець О.* Вірмено-кипчацькі рукописи в Україні, Вірменії і Рос: каталог/ Гаркавець О. – К., 1993. – 301с.

2. *Гаркавець О.* Українська писемна спадщина (на матеріалах вірменської громади м. Кам'янця-Подільського) / О. Гаркавець // Збірник праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-европейських зв'язків: історія і сучасність» (16 – 17 травня 2003 р.). – К-П.: КПДУ, інформаційно-видавничий відділ, 2004. – 188 с.

3. *Григорян В. Р.* Актовые книги армянского суда города Каменца-Подольска / В. Р. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван,1961. – С. 253.

4. *Григорян В. Р.* К вопросу о правовом положении женщин в армянских поселениях Украины / В. Р. Григорян // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван,1961. – С. 269.

5. *Дашкевич Я. Р.* Історичні джерела та їх використання / Я. Р. Дашкевич. – К., 1969. – Вип. 4. – с. 129 – 171.

6. *Дашкевич Я. Р.* Армянская колония в Каменце-Подольске в 50 – 60-х годах XVI в. (Половецкие акты армянского суда 1559 – 1567 гг. как исторический и юридический источник) / Я. Р. Дашкевич / Транкр., пер., пред,. введ., грам,. комент. и голоссарий Т. И. Грунина под. ред. Э. В. Севортяна. – М., 1967. – С. 65 – 96.

7. *Копилова М. С.* Правове регулювання відносин у вірменській громаді Кам'янці-Подільського (XVI – XVII ст.) / М. С. Копилова // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2009. – Т. 14. – 528 с.

8. Люстрация Каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – 1890. – Ч. 7. – Т. 2. – С. 165 – 166.

9. *Петров М. Б.* Вірмени на Поділлі (на допомогу вчителям історії та студентам) / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1995. – 40 с.

10. Решение, постановленное светом сорока мужей Камецкого армянского маги страта // Архив Юго-Западной России. – К., 1869. – Ч. V. – Т. 1. – С. 150 – 152.

11. *Щур В. О.* Вірменські поселення на Поділлі (XIII – XVII ст.) / В. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – К-П: К-П ДПУ, 1998. – Т. 2 (4). – 400 с.

Андрій ЗАДОРОЖНЮК

ХРАМ СВ. МИКОЛИ В ІСТОРІЇ ВІРМЕНСЬКОЇ ГРОМАДИ м. КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО

У статті йдеться про те, що вірменська громада займала важливе місце в житті Кам'янця-Подільського (колишнього Кам'янця), а центром її духовного, громадського і торгового життя кілька століть залишався храм св. Миколи, який пройшов складний шлях становлення і розвитку. Він, зокрема, входив до комплексу споруд, що включали саму церкву, дзвіницю, а також торговельні склади. Повідується також про те, що церква, яка впродовж століть залишалася окрасою міста, на початку революційних перетворень XX ст. була зачинена, а в період войовничого атеїзму – зруйнована потужною вибухівкою.

Ключові слова: *кам'янецькі вірмени, духовне життя, храм св. Миколи, Миколаївська церква, Старе місто, Вірменська дзвіниця, фрески, хачкар.*

В минулому Кам'янця-Подільського тісно переплелися долі українців, поляків, литовців, німців, євреїв, турків та вірмен. Щодо останніх, то історія кам'янецьких вірмен залишається і до сьогодні питанням малодослідженим, хоча й воно цікавило науковців ще з XVIII ст. Вивчення проблеми дало можливість історикам дійти висновків, що еміграція вірмен за межі своєї батьківщини була зумовлена складною історичною долею Вірменії, яка впродовж століть перебувала під владою іноземних держав. Разом з тим, в Кам'янці, на перехресті зручних торгівельних шляхів, вірмени віднайшли свою другу батьківщину.

Вірменська громада займала важливе місце в житті Кам'янця, а центром її духовного, громадського і торгового життя кілька століть залишався храм св. Миколи, який пройшов складний шлях становлення і розвитку. Центральний храм вірменського населення міста входив до комплексу споруд, що включали саму церкву, дзвіницю, а також торговельні склади. Усе це було огороджено потужною кам'яною стіною.

Незважаючи на велике історичне значення та художню цінність, вірменська Миколаївська церква до сьогоднішнього часу комплексно не вивчалася. Фрагментарна інформація про її історію міститься у працях таких істориків XIX ст. як М. Бжишкян [1], М. Доронович [2], А. Ролле [3], Ю. Сіцінський [4], О. Прусевич [5], а також у дослідженнях XX ст., проведених В. Григоряном [6], Я. Дашкевичем [7], М. Брайчевським [8], М. Петровим [9], Є. Пламеницькою [10], А. Задорожнюком [11] та іншими фахівцями. Однак, роботи названих авторів не можна вважати закінченими дослідженнями. У своїй основі – це невеликі історичні розвідки. Проте, разом з існуючими писемними, графічними, іконографічними та археологічними джерелами, вони є надійною базою для багатогранного вивчення репрезентованої пам'ятки.

Звертаючись до свідчень М. Бжишкяна (1777 – 1851 рр.) відносно історії Миколаївського храму, зауважимо, що дослідник повідомляв про його будівничих – Кирему і Хачіка, зробив зовнішній архітектурний опис церкви та її інтер'єру. Згідно з повідомленнями М. Бжишкяна "церква св. Миколая – одна з видатних будівель міста і є місцем паломництва християн до чудодійної ікони Божої Матері. Ця церква кам'яна, прикрашена колонами, висока та гарна, має шість ризниць. В головній із них – великій ризниці, є ікона св. Миколая. В ній же знаходиться чудодійна ікона Божої Матері, заключена у мідну рамку, котру відкривають кожної суботи".

Свою точку зору на історію пам'ятки висунув і М. Доронович. Відносно початкових етапів будівництва храму, дослідник вказував на 1495 р. При цьому він стверджував, що Миколаївська церква збудована не на місці старого дерев'яного храму, а на новій території. Свою думку він аргументував свідченнями настоятеля Вірменського костьолу О. Демковича, начебто знайомого з достовірними писемними документами. Згідно тих документів храм мав значні розміри і був кам'яним. У 1666 р. зі Львова, на чолі з місіонером Піду, до Кам'янця

прибули ченці-театинці, що обумовило прийняття унії кам’янецькими вірменами, з того часу храм став уніатським. Використавши записи Піду, М. Доронович зазначав, що у той час в місті функціонувало 4 вірменські церкви: церква Успіня Богородиці, що була кафедральним собором; церква на честь Благовіщення пресвятої Діви Марії; церква в ім'я св. Миколи та храм в ім’я св. Стефана. За словами автора, Миколаївська церква вирізнялася своєю пишністю. Висунута на невелику площу й оточена з трьох сторін критими галереями, що підтримувалися колонами з тесаного каміння, церква являла собою досить пишну споруду у візантійському стилі. В галереях проводили зібрання вищі представники вірменської верхівки міста.

Свідчення відносно Миколаївського храму містяться й у працях Ю. Сіцінського. Автор початок функціонування храму відносив до 1398 р. і вважав, що він збудований на кошти Сінана Хотлубея. Ю. Сіцінський стверджував, що спочатку церква була дерев'яною, а через сто років, тобто у 1495 р. на її місці виріс кам'яний храм. Однак вважаємо, що Ю. Сіцінський, як і деякі інші дослідники, Миколаївський храм помилково пов'язував із найбільш древнім (1398 р.) однойменним храмом, котрий зберігся до нашого часу (сучасна адреса: провулок Миколаївський, 2). Дослідник зауважував, що новий храм був зруйнований під час облоги міста турками у 1672 р. і знаходився у руїнах аж до 1756 р. Відтоді і по 1767 р. храм відбудовувався, а з 1791 р. почав функціонувати як уніатський. Ю. Сіцінський залишив короткий зовнішній опис храму кінця XIX ст. Він зауважував, що Миколаївський храм візантійської архітектури. Над будівлею – восьмигранний купол. Головний вівтар був на сході. Західний бік споруди, де було влаштовано вхідні двері, прикрашався греко-римським фронтоном. Навколо храму існували криті галереї. Окремо від святині знаходилася дзвіниця.

На початку XX ст. короткий опис Вірменського костелу зробив О. Прусевич. Автор зазначав, що храм знаходився неподалік від Губернаторської площі (нині майдан Вірменський ринок) по вул. Губернаторській (тепер вул. Вірменська) і йменувався Миколаївським вірменським костелом. Зведення храму О. Прусевич відносив до кінця XIV ст. і вважав, що спочатку він був дерев'яним, а з 1495 р. – кам'яним. Дослідник подав опис дзвіниці храму, а також зупинився на характеристиці зовнішнього вигляду споруди кінця XIX – початку XX ст. Зазначається, що із західного боку храм мав галерею, прибудовану до стіни костелу, прикрашену зовні колонами у візантійському стилі. Галереї існували й з північного та південного боків храму. В них проводилися різного роду зібрання представників культу, прихожан і т.д. У великому вівтарі знаходилася ікона Божої Матері, привезена ще у XIV ст. з Вірменії, портрети патриціїв міста – Богдановича та Чайковського, поміщених в срібних рамах. Церква містила велику бібліотеку та архів. Крипти храму слугували місцем поховання визначних релігійних і політичних діячів міста. О. Прусевич у своїй роботі подав зображення храму з південного заходу.

Вагомі свідчення відносно вірменського храму подав вірменський дослідник Вартая Григорян. Використавши повідомлення "Кам'янецької хроніки", записки місіонера Піду, праці М. Бжишкяна і ін. роботи та джерела, В. Григорян підійшов до викладення історії пам'ятки найбільш повно. Дослідник зробив висновок, що храм був зведений у 1495 р. Йому вдалося з'ясувати також, що в Кам'янці-Подільському в XV ст. функціонувало два однойменних Миколаївських храми. Звідси і виникла плутанина в їх атрибуції. Слідуючи за М. Бжишкяном, В. Григорян констатував, що церкву св. Миколая XIV ст., збудовану на кошти Сінана Хотлубея, дослідники XIX ст. помилково плутали з більш пізньою однойменною Миколаївською церквою XVI ст., що стала у XVII ст. уніатською. Автор повідомляв, що при ознайомленні з церковною хронікою, приведеною в книзі М. Бжишкяна, відчувається, що мова йде про зовсім іншу церкву, котру почав будувати Сінан. Потім Киримбей звів купол та поставив золочений хрест, а Хачик розширив церкву та покрив її склепінням. Складається враження, що Сінан почав будувати, а другі завершували. Між тим, у заповіті Сінана чітко говориться: "дав обіт збудувати церкву в ім'я Миколая ... і тепер завершив". Крім того, в хроніці йде мова про будівництво дзвіниці, котру церква Сінана не мала. В. Григорян відмічає також, що М. Бжишкян знайшов стару хроніку, у котрій

згадуються імена двох храмів Богородиці. В кінцевому результаті, В. Григорян приходить до висновку, що спочатку була зведена церква св. Миколая (на кошти Сінана), а потім вже велика церква св. Миколая (котра і є предметом нашого дослідження).

Внаслідок пожежі 1602 року Миколаївська церква зазнала значної руйнації. Але вже у 1603 р. суддя Міхно виділив гроші на реконструкцію одного з куполів храму, котрий оздобили золотом. В той же час в церкві зберігалися коштовності – кадила, ризи, хрести, чаші, лампади та ін., виготовлені із дорогоцінних матеріалів та виконані з великою майстерністю. Так, корони ікон Божої Матері та Христа були зроблені з позолоченого срібла й оздоблені перлами та дорогоцінними каміннями. Пам'ятний запис церкви св. Миколая розповідає, що 25 квітня 1607 р. кращі молодці об'єдналися і замовили солодкоголосого дзвона. Причому, там згадуються імена 25 молодців (членів братства), які приймали участь у придбанні дзвона.

В. Григорян стверджував, що в результаті реконструкції після пожежі 1602 р. було розширено притвор і зведено довкола церкви кам'яну огорожу. Дослідник приводить документ, у якому говориться про будівництво дзвіниці храму, проте дата її зведення не вказується. В. Григорян вважав, що вона була збудована до 1565 р., і пов'язував її будівництво із зодчим Затіком Григором, котрий помер у 1565 р. У 1633 р. в дзвіниці була влаштована каплиця св. Степаноса.

Цікава інформація відносно храму св. Миколи міститься у "Кам'янецькій хроніці", описі міста 1700 р., візитних описах храму 1797 р., 1850 – 1856, 1884 та інших років, в документах, котрі характеризують різні реставраційні та відбудовчі роботи в храмі та на території садиби. Якщо в описі міста 1700 р. пам'ятка згадується як костьол і подається її місцезнаходження, то хроніка XVII ст. та візитні описи XVIII – XIX ст. дають більш ґрунтовний матеріал щодо зовнішнього вигляду та інтер'єру храму.

"Кам'янецька хроніка" розповідає про оригінальний інтер'єр та частково згадує відновлення храму після пожежі 1602 р. Так, у січні 1612 р. "в церкві св. Миколая встановлені вікна з рамами та залізними гратами". В лютому 1613 р. головний вівтар прикрасили заново написаними іконами Діянь Христа, вівтарна частина храму розписується відомим майстром Шарим. Наприкінці квітня 1614 р., повідомляє хроніст, було зроблено побілку склепіння та зведено перед вівтарем кам'яний жертовник, а у вересні того ж року вірменський війт пан Лукаш подарував церкві новий срібний світильник.

Довгий час храм за своїми розмірами був невеликим. І лише у 1767 р., стараннями вірменських священиків, на зібрані від кам'янецьких вірмен та вірмен інших міст кошти, споруду було розширено, а 27 червня 1791 р. урочисто освячено. Візита 1797 р. свідчить, що в той час Миколаївський храм був уже приходським костьолом.

Цінні свідчення відносно зовнішнього вигляду храму містить візитний опис за 1850-1856 рр. [12]. В документі говориться, що споруда була кам'яною, рідкісної архітектури з ґонтовим дахом. На фасаді, над дахом галереї, знаходилась мідна, позолочена фігура Діви Марії. До храму з західного боку, по 6-ти сходинах, вів парадний хід. З західної, південної та північної сторін до храму примикали галереї, зведені з цегли у вигляді склепінь. Візитний опис дає невелику інформацію про інтер'єр самого костьолу, в котрому були хори, 6 вівтарів (є їх опис), два пам'ятники над похованими в костьолі Яном Чайковським – президентом міста кінця XVIII ст. та радцею Войцехом Шадбеєм. Кам’яна дзвіниця мала чотири поверхи, поверхові перекриття були дерев'яними. У дзвіниці було два дзвони, дах покритий ґонтом. У давнину перший поверх дзвіниці займала каплиця св. Стефана. Джерело також містить опис церковного начиння та численних коштовностей.

Особливий інтерес для дослідження Миколаївського храму становлять графічні джерела. До них відносяться: вид-малюнок Кам'янця-Подільського 1633 р., вид-гравюра міста 1673 – 1679 рр., плани міста 1753 р., 1773 р., 1793 р., 1797 р., 1799 р., 1800 р., 1805 р., 1807 р., 1838 р. Види-малюнки міста 1633 та 1673 – 1679 рр. вперше подають нам схематичне зображення храму. Загальні відомості про святиню є у згаданих планах міста XVIII – XIX ст. Усі вони дають можливість локалізувати пам’ятку з її садибою у планувальній структурі

міста.

Отже, підсумовуючи відомості джерел та історіографії зазначимо, що Вірменський Миколаївський храм постав у 1495 р. Скоріш за все, на той час він був дерев'яним, а необхідність його будівництва була зумовлена зростанням чисельності вірменської громади міста, релігійні потреби якої вже не задовольняла тісна Миколаївська церква. Разом з тим, новий храм стає кафедральним, адже саме в ньому зберігалися архів, королівські привілеї, а також печатка та хоругва вірменської громади. У вірменській церковній хроніці говориться про будівництво нового мурованого храму шляхетним Григором, який продовжуючи справу Сінана, заклав фундаменти нової церкви св. Миколи у 1566 р., будівництво якої було закінчено у 1577 р. Храм пережив кілька значним руйнувань – у 1602 р. – від великої пожежі, у 1672 р. – під час турецького штурму. За 27 років турецького панування в місті руїни храму прийшли в повний занепад. Лише у 1756 р. вірменська община зміцніла настільки, що змогла фінансувати відбудову церкви. Будівельні роботи були завершені у 1767 р., а 27 червня 1791 р. він був освячений львівським вірменським архієпископом Тумановичем. Слід зазначити, що вірмени мали в Кам'янці кілька церков, серед яких Миколаївський був головним соборним храмом. Його обриси чітко зафіксовані на плані Кам'янця-Подільського 1793 р.

Протягом XV – 1-ї половини XVII ст. служба у Вірменському соборі велася за вірмено-григоріанським обрядом. Проте, в жовтні 1666 р. вірмени були змушені прийняти унію з римо-католицькою конфесією. З того часу Вірменський собор перетворився на католицький костел, а після асиміляції вірмен у XVIII ст., був зарахований до приходських костелів міста.

Зовні споруда мала риси східної архітектури, була прикрашена кам'яним портиком дорійсько-римського ордену і оточена з трьох сторін критими галереями. Фронтон костелу прикрашала, виготовлена із позолоченої міді, фігура Пресвятої Діви Марії в сонячних променях і зірками над головою. В руці вона тримала лілею, а під ногами містилася куля, обвита змією. Згадана статуя була подібна до фігури Діви Марії, встановленої на мінареті кафедрального костелу [5, s. 29, 23].

Вхід до храму був влаштований з головного фасаду по шести тесаним сходинам, через арку галереї, виконаної із цегли. В інтер'єрі храму знаходилося шість вівтарів. А головною святинею була ікона Пресвятої Діви Марії, яка вважалася чудодійною.

Потужною архітектурною домінантою вірменських кварталів залишається дзвіниця собору. П'ятиповерхова споруда чудово проглядається з усіх куточків Старого міста. Згідно свідчень архівних та літературних джерел дзвіниця постала наприкінці XV – на початку XVI ст.

На думку фахівців, Вірменська дзвіниця є однією з найбільш цікавих вірменських пам'яток міста, в ній вдало поєднано різноманітні архітектурні прийоми з високим рівнем художнього втілення. Своєрідного вигляду надає споруді завершення у вигляді пірамідального шатра з чотирма маленькими вежами на рогах, з невеликими напівсферичними баньками. В кожній з вежок влаштовано по дві бійниці, які незалежно від культового призначення будівлі перетворювали її в разі небезпеки на оборонну вежу. Висота дзвіниці досягає 38 м, в плані вона являє собою чотирикутник із сторонами 11 на 10,7 м, товщина стін дзвіниці в першому ярусі складає 2,67 м, у четвертому – 2,03 м [10, с. 205].

У XIX ст. на дзвіниці знаходилося два дзвони, менший, відлитий у 1701 р., більший – у 1722 р. Сучасного вигляду дзвіниця набула після реставраційних робіт 1958 р. Під час досліджень київських фахівців 1978 р. на стінах першого поверху дзвіниці були виявлені залишки фрескового розпису. Протягом 1979-1989 рр. художники київської реставраційної майстерні під керівництвом А. Марампольського провели розчистку і реставрацію унікальних фресок. У вівтарній частині було відкрито зображено Ісуса Христа в оточенні ангелів і серафимів, на північній стіні – сцени з життя св. Степаноса. У центральній частині, навпроти входу, зображено середньовічне місто з мурами, баштами, дзвіницями і будинками. На тлі міського краєвиду міститься сюжет «Побиття Степанова камінням»; на передньому плані простежувався текст – прохання про помилування тих, хто не відає, що чинить. У верхній частині композиції Всевишній приймає душу померлого. Серед розписів

орнаментальні мотиви: фриз у вигляді меандрової смуги та чорної стрічки в обрамленні червоних пасм, орнаменти з гілок і квітів троянд. Слід відзначити, що персонажі жанрових сцен – міщани, духовні особи, воїни – мають типові вірменські риси. Розписи у вівтарній частині і на північній стіні відрізнялися за колоритом і стилем; можливо вони виконувалися в різні часи і різними майстрами [10, с. 210].

До комплексу споруд Вірменського Миколаївського храму входили торгівельні склади, які засвідчували традиційні заняття вірмен. Склади поблизу храму з'явилися у XVI ст. і складалися з кількох споруд. Від першого будинку збереглися кам'яна стіна із воротами зі сторони вулиці висотою 6 м. В її середній частині знаходився в'їзд, представлений аркою з трьохцентровою перемичкою, з обох боків підкріплених контрфорсами. На думку О.Пламеницької, цей проїзд існував до початку XVII ст., коли, внаслідок відбудови храму після великої пожежі, було перебудовано галерею перед західним фасадом і тут влаштовано широкі сходи, що вели до головного входу на церковну садибу [11, с. 203].

Другий будинок – двоповерховий, квадратовий у плані (7,3 х 7,3 м), зі сторони вулиці висота його стін складає 5,2 м. Перший поверх напівпідвальний, перекритий кам'яним коробковим склепінням з розпалубками над віконними і дверними отворами. Вхід до нього знаходиться зі сторони внутрішнього двору, по кам'яному коридору із сходами довжиною 6 м. Третій будинок двоповерховий, прямокутній в плані (14,5 х 10 м). Перший поверх підвальний, заглиблений нище вулиці на 3 м, перекритий коробковим склепінням. Вхід був влаштований з боку сусіднього другого будинку. Четвертий будинок кутовий, одноповерховий. Від нього на висоту 4,5 м збереглися дві наріжні кутові стіни. Усі чотири будинки будувалися як житлові, з використанням напівпідвальних приміщень під склади [13].

Повертаючись до споруди храму св. Миколи, зазначимо, що церква, яка протягом століть залишалася окрасою міста та центром життя його мешканців на початку революційних перетворень XX ст. була зачинена, а в період войовничого атеїзму була зруйнована потужною вибухівкою. В середині 30-х рр. з архітектурного обличчя міста прибиралися домінанти, які нагадували про колишнє життя і велич культових споруд. Тривалий час про існування Вірменського храму свідчили лише кілька зображень на поштових листівках початку XX ст., графічні роботи та описи в дореволюційних джерелах. На сьогодні проведена консервація фундаментів храму, впорядкована території, на якій встановлено пам'ятний знак – хачкар, що засвідчує зв'язок вірменських поколінь і дає надію на відновлення величної вірменської святині.

Джерела та література:

1. *Бжишкян М.* Путешествие в Польшу и другие местности, обитаемые армянами, потомками жителей города Ани / М. Бжишкян. – Венеция, 1830.

2. *Доронович М.* Армяне в Подолии и первая церковь их в городе Каменце, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая / М. Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Вып. 2. – Каменец-Подольск, 1879. – С. 161 – 296.

3. Dr. *Antoni J.* Nowe opowjadania historjczne / *J. Antoni.* – Lwow, 1878; *Його ж.* Zameczki podolskie na kresach multanskich. – T. 1. – Warszawa, 1880.

4. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский / Е. Сецинский. – Киев, 1895. – 250 с.

5. *Prusiewicz A.* Kamieniec Podolski: szkic historyczny / A. Prusiewicz. – Kijow-Warszawa, 1915. – 130 s.

6. *Григорян В.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Григорян. – Ереван, 1980. – 291 с.

7. *Дашкевич Я.* Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX веков. (Историографический очерк) / В. Дашкевич. – Ереван, 1962.

8. *Брайчевский М.* Архитектурные памятники армянской колонии в городе Каменце-Подольском / М. Брайчевский // Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1971. – Вып. 3. – С. 290 – 293;

9. *Петров М.* Вірмени на Поділлі. Методична розробка / М. Петров. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 40 с.

10. *Пламеницька О*. Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.

11. *Задорожнюк А*. Знахідки з розкопів вірменського Миколаївського костелу в Кам'янці-Подільському / А. Задорожнюк // Пам'ятки України: історія та культура. – № 3 – 4, 2000. – С. 31 – 32.

12. Визитное описание каменецкой армяно-римско-католической приходской церкви III-го класса с 1850 по 1856 гг. – Російський Державний історичний архів у Санкт-Петербурзі. – Ф. 822. – Оп. 1. – Спр. 2939. – Арк. 63 – 67.

13. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР: В 4-х т. – К.: Будівельник, 1983 – 1986. – Т. 4. – К., 1986. – С. 134.

Едуард ЗВАРИЧУК,
Сергій МАЛАНЧУК

СОЦІАЛЬНА ТА ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – XVIII СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано соціальну та етнічну структуру населення Подільського воєводства в другій половині XVII – XVIII ст. Визначено, що міське населення Подільського воєводства в досліджуваний період складалось із трьох основних груп: багатої верхівки, поспільства і бідноти. На підставі цього з'ясовано, що соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявились у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також вірмени, поляки, євреї, представники інших національностей.

Ключові слова: *міська верхівка, міське поспільство, міські низи, замкове управління, магістрат, міська адміністрація, духовенство, соціальна група, етнічна структура, вірмени, українці, поляки, євреї, громада, самоуправління, демографія.*

Характерною особливістю етнічної історії України є формування багатоетнічного складу її населення. Сучасна українська держава є багатонаціональною країною, де переплетено велике розмаїття етнічних культур, які багато століть мирно мешкають пліч-о-пліч. Сьогодні одним із найголовніших завдань та пріоритетним напрямком розвитку України є збереження та примноження традицій різних народів і недопущення визрівання конфліктів на національному грунті. В даному випадку в контексті історії формування етнічної та соціальної структури в Україні не є винятком і Подільський край, який впродовж багатьох століть був центром перетину багатьох етнічних культур та різних соціальних верств населення.

Втім, метою статті є висвітлення соціальної та етнічної структури населення Подільського воєводства в другій половині XVII – XVIII ст., визначення головних соціальних груп міського населення Подільського воєводства у другій половині XVII – XVIII ст. та їх впливу на розвиток краю. Також планується з'ясувати соціальні межі між різними групами міських жителів, які особливо різко проявились у великих торгово-ремісничих центрах.

Проблемами соціальної та етнічної структури населення Подільського воєводства займалося чимало дослідників. Зокрема, окремі питання окресленої теми знайшли своє відображення у працях О. С. Компана, М. Б. Перова, М. Доровича, А. В. Опрі, Е. Сецинського, О. Будзея, О. Подградської, В. Григоряна та ін. На жаль, вказані наукові доробки не відтворюють всю складність видозмін у просторі і часі етнічної та соціальної структури подільського краю в досліджуваний період.

З'ясовуючи основні компоненти соціальної структури населення Подільського воєводства у другій половині XVII – XVIII ст., зауважимо, що з розвитком торгівлі та ремесла по містах розвинулися три відмінні одна від одної соціальні групи населення: Це були:

1) міська верхівка, аналогічна західноєвропейському патриціату;

2) міське поспільство, що в польських документах того часу зветься по латині *communitas civium.* Ця група становила основну частину міського населення; ядром її були ремісники і купці;

3) міські низи (*plebs*) – найбідніша, без прав міського громадянства маса населення [1, с. 83].

Чітко проведеної межі між цими трьома групами не було. Відбувалось проникнення окремих представників нижчих груп у вищі, і навпаки – деградація представників вищих груп до становища нижчих.

Для прикладу візьмемо одне з найбільших міст Подільського воєводства – Кам'янець-Подільський. Міська верхівка у XVII ст. продовжувала займати в місті керівні позиції, а члени міських урядів формувалися переважно з її середовища. Серед них були війт, лавники, багаті купці, лихварі, найбагатші ремісники тощо. Особливістю управління в Кам'янці-Подільському була його двоцентровість, тобто окрім названих представників міської влади до міського патриціату належали й представники замкового керівництва: староста, підстароста, воєвода, чашник, хорунжий, каштелян, ловчий, писар, судді земські, скарбник і т. д. [2, s. 56 – 129]. Не зважаючи на свою нечисленність, вже з середини XV ст. вони підпорядковували собі все міське управління. Це явище було характерним для всіх трьох магістратів: українського, польського і *вірменського* та замкової адміністрації. В руках патриціату знаходилася адміністративно-судова влада, все міське, замкове і старостинське господарство, а міські і старостинські прибутки досить часто використовувались ними у власних інтересах. Наприклад, на 50-ті рр. XVIII ст. у перемісті Кам'янця-Подільського Польських фільварках члени Ради українсько-польського магістрату Зелінський та Гірш володіли значними земельними угіддями, в межах яких мали великі пасіки. Крім того, протягом двох років вони орендували дві корчми: Нижню та Верхню. Від корчмів урядовці отримували чималі прибутки, однак податків місту не сплачували [3, с. 378]. Магістрат розглядав цю справу у судовому порядку, проте покарати звинувачених не вдалося [4, с. 379].

Представники міської адмістрації (війт, писар, цехмістри) проживали в центральних кварталах міста і завжди були заможними. Їхнє соціальне і матеріальне становище постійно підтримувала держава в особі королів [5, с. 151]. Зокрема, Ян Казимир підтверджував привілеї *вірменам* у 1649, 1652 та 1658 рр. Відомим є той факт, що 23 березня 1658 р. король Ян Казимир за заслуги кам'янецьких *вірмен* перед державою спеціальною грамотою подарував декілька хуторів вірменському війту Кам'янця та членам магістрату, дозволив їм збудувати готель, виготовляти напої [6, с. 183]. Крім того, було підтверджено право вірмен торгувати мальвазією і мушкателею, а також здійснювати продаж різних напоїв: пива, меду, вин і горілки у своїх будинках та крамницях [7, с. 558]. Король надавав *вірменам* привілеї за те, що їхня громада була йому вірною в часи облоги міста українськими військами, під час нападів татар, а також за активну допомогу громади у ліквідації наслідків пожеж у місті та різних пошестей. Також було дозволено на підлеглих *вірменам* землях влаштувати корчму, готувати та продавати в ній різні напої [6, с. 183]. Привілеї *вірменам* були підтверджені й у 1665 та 1699 рр. [5, с. 152].

До міської верхівки належало й заможне духовенство, що групувалося навколо головних храмів громад: католицьке – в кафедральному храмі св. Петра і Павла, православне вірменське – у храмі св. Миколи і православне українське – в храмі св. Трійці та Іоана Предтечі. Після повернення Поділля до Польщі в 1699 р. Римо-католицька церква відновила свої позиції. Розпочалось будівництво нових костьолів, виникали нові монастирі. За підрахунками дослідників, у XVIII ст. на Поділлі споруджено 648 костьолів і монастирів, що у 25 разів більше, ніж за попередні кілька століть [8, с. 68]. Продовжувало зростати землеволодіння Римо-католицької церкви, яке збільшувалося за рахунок земельної іпотеки. Якщо місцеві поміщики не могли сплатити борг, римо-католицьке духовенство присвоювало заставлені маєтки. В результаті таких операцій лише єзуїти отримали на Поділлі десяток сіл. Традиційним джерелом збагачення Римо-католицької церкви були грошові пожертвування магнатів і шляхти. Так, кам'янецькі францисканці в першій половині XVIII ст. отримали від шляхти 35 тис. злотих, а Дунаєвецькому костьолу від магнатів Потоцьких щорічно, починаючи з 1769 р., виділялося 175 крб. сріблом [8, с. 68].

До особливо заможних представників замкового управління належали староста, підстароста, каштелян (відповідав за замкові укріплення), скарбник, бургграбій (управитель

замку, який відав його військовими справами і старостинськими маєтностями), ключник тощо. У більшості випадків цей прошарок суспільства був звільнений від будь-яких податків та поборів. Так, у Червоноградіі від податків були звільнені бурмистр, писар, 10 козаків і «побережників». У той же час 23 городянини давали чинш (від 12 грошів до 3 злотих кожний), відпрацьовували на польових роботах, давали різноманітні десятини, а також 20-у вівцю, свиню, «від бджіл», «різдвяного барана». Десять найбідніших міщан (т. зв. «коморники») давали всього по 6 грошей чиншу, але виконували різноманітні повинності [9, с. 211 – 212].

Часто найвищі посадові особи в регіоні нехтували указами короля й дбали в першу чергу про збагачення власної кишені. Зокрема, у 1568 – 1660 рр. між кам'янецьким старостою Яном Замойським та різними орендаторами були укладені кілька контрактів. Предметом угод стали певні види міських доходів: оренда млинів, броварень, митні збори з напоїв та ін. У 1658 і 1659 рр. вартість оренди склала відповідно 10 і 9 тис. злотих. Орендаторами ж виступали польські шляхтичі. Так, у 1658 р. орендаторами було два подружжя – Габріель Богуцький і Теофілія Рудецька та Криштоф Сєкержицький і Ядвіга Рибечовська. Умови контрактів передбачали внесення грошових сум авансом двічі на рік. Але оскільки економічна ситуація була нестабільною, щороку ставка орендної плати зменшувалася, а орендаторами ставали інші особи. Нарешті, у 1660 р. орендаторами стали 4 підприємці-євреї. Звісно, що ні про яке виконання королівських указів староста і не замислювався [9, с. 212 – 213].

Іншу соціальну групу жителів Кам'янця-Подільського у XV – XVII ст. формували середні верстви. Це незаможні купці, ремісники, власники крамниць, лавок, мешканці, які прийняли Міське право, власники млинів, середнє духовенство і т. д. Згідно з тодішньою термінологією, всі вони належали до міського поспільства (в німецьких містах цей стан називався бюргерами). Ця категорія виступала захисником інтересів середнього і нижнього міських станів, намагалася контролювати міське управління, добивалася участі в законодавчій владі, права брати участь у здійсненні контролю над міськими прибутками, над ремеслом і торгівлею, над витратами щодо зведення і реконструкції міських укріплень. Як правило, ця категорія людей володіла будинком, при якому досить часто був сад і город. Багато з них були власниками лавок, якщо це були торгівці, або майстерень, якщо це були ремісники.

Найбільше цехів у Подільському воєводстві виявляємо в Кам'янці-Подільському. Тут, згідно з документами, в 50 – 60-х рр. XVII ст. діяли окремі цехи майстрів-католиків (поляків), православних (українців), *вірмен*. Серед римо-католицьких відомі цехи: 1) ткачів; 2) об'єднаний цех столярів, бондарів та стельмахів; 3) кушнірів; 5) кравців (до цього цеху, можливо, входили і українці); 6) слюсарів, мечників, ковалів (офіційно об'єдналися в один цех в 1700 р., до цього, можливо, існувало два цехи); 7) шорників та сідельників; 8) ювелірів; 9) гончарів; 10) цирульників; 11) різників [10, с. 12 – 18].

З документів відомо про існування наступних цехів, де майстрами були православні: 1) шевців; 2) кушнірів; 3) кожум'як. *Вірменські майстри* утворили цехи: 1) шевців; 2) кушнірів; 3) ювелірів; 4) цирульників [10, с. 15 – 16].

Цехи рішуче боролися з конкуренцією нецехових майстрів (партачів) та купців. У грамоті, що була видана цехові кам'янецьких ткачів королем Михайлом Вишневецьким у 1669 р., в доповнення до цехового статуту 1601 р. вказувалося, що партачів, «які діють на знищення цеху», дозволяється брати під арешт у будь-яких юрисдикціях, як в місті, так і в передмісті, особливо «в гумнах польських». Право на їх покарання залишалось за магістратом. Заборонялося займатися ткацтвом солдатам місцевого гарнізону, які не входили до складу цеху. *Вірменським купцям* заборонялося продавати сурові полотна (це розцінювалось як дія «на знищення цеху»), або ж вони мусили сплатити цехові суму [10, с. 13, 15 – 16].

В 1669 р. королем були також підтверджені права ще одного кам'янецького римо-католицького цеху – об'єднаного цеху бондарів, стельмахів, столярів. Нововведення

зводилися до наступного: 1) цех повинен завжди перебувати при францисканському костьолі Успіння Пресвятої Богородиці, том,у що там цим цехом споруджено вівтар та склеп для поховання членів цеху; 2) вступаючи до цеху, майстри обов'язково повинні бути громадянами міста та показати свої документи; 3) заборонялось цехові приймати в навчання учнів православного та *вірменського* віросповідання, а також тих, хто вже навчався в інших місцях; 4) так як роботи осіб, які не належать до цеху (тобто партачів), шкодять цехові та підривають його добробут, всі їхні товари повинні бути конфісковані [10, с. 11].

З другої половини XVII ст. відомі документи, що стосуються трьох цехів у Меджибожі: ткацького, кушнірського та кравецького. Можна припустити, що крім них у місті існували цехи гончарів, шевців і ковалів. На відміну від Кам'янця-Подільського, до цехів у Меджибожі входили як ремісники-католики, так і православні. У 1663 р. власниця Меджибожа Є. Сенявська надала грамоту цехові ткачів. Особливістю організації меджибізького ткацького цеху були численні частування пивом і горілкою. Наприкад, за якісь провини член цеху не лише вносив штраф грошима в цехову касу та давав віск на свічки в храми, але й купував для членів цеху одну чи дві бочки пива [10, с. 11 – 12].

У Сатанові, як випливає з підтверджувальних грамот початку XVIII ст., у 50 – 60-х рр. XVII ст. існували 6 цехів: шевців, теслярів, кушнірів, ткачів, ковалів, гончарів [10, с. 20 – 22]. Серед професійних об'єднань ремісників Поділля відомо існування в Летичеві спеціального цеху ремісників, що виробляли цеглу [1, с. 213].

Незважаючи на заборони і переслідування, розвивалося позацехове ремесло. Працю партачів часто із вигодою для себе використовували міські багатії. Так, у 1659 р. кам'янецькі ремісники звинуватили війта польського магістрату в тому, що він переховував у себе ремісників-партачів [9, с. 215].

Найбільш бідну і обездолену частину міського населення становили слуги, поденщики, наймити, селяни, холопи і т. д., які в соціальному відношенні виступали переважно як безправна частина міського населення.

Міська аристократія ще задовго до XVII ст. захопила в містах керівні позиції. Члени міських урядів кооптувалися головним чином з її середовища. Міські багатії охоче ріднилися з обіднілою шляхтою. Протягом XVII ст. по судах розглядалось чимало справ про «самозваних» шляхтичів. Так, «шляхтич» Поповський виявився сином барського міщанина Омеляна Колодія. Міщани Бара, п'ять братів Войтовичів, іменувалися в документах шляхтичами Михайловськими від назви набутих ними грунтів – Михайлівських [11, с. 77 – 78]. Нобілітація міської верхівки не тільки не припинилась після визвольної війни, а, навпаки, збільшилась. Найбільш економічно сильні представники міської верхівки протягом визвольної війни і в післявоєнні роки прибрали до своїх рук великі земельні багатства, серед них і шляхетські маєтки, власники яких загинули або не повернулись. Користуючись цим, нові господарі маєтків почали називатися дідичами цих володінь, присвоївши собі герби та імена колишніх власників. Нескінченні судові процеси на початку XVIII ст., викликані скаргами шляхти на проникнення в її середовище міщан, свідчать про успіхи міської верхівки в домаганнях шляхетства.

Міська аристократія і найбільш заможна частина міського поспільства відчували постійну тривогу за своє майно і гроші, часто примножені саме в завірюсі класової боротьби. Ця тривога зумовлювала обережність їхніх дій.

Поза промислово-торговельним життям міст стояла така нечисленна категорія населення, як боярство. Колишні державні бояри опинилися в становищі якогось середнього стану, який не мав точно окреслених в юридичному відношенні прав панівної верхівки, але за традицією користувався низкою важливих феодальних привілеїв. Одним з них, і найбільш важливим, було право землеволодіння в умовах воєнної служби. Ця верства була дуже неоднорідна і приречена на розпад. Бояри виконували обов'язки польової сторожі на татарських шляхах, супроводжували господарських і королівських гінців, «бігали з листами», ставали «конно і збройно» на заклик старости тощо.

В другій половині XVII ст. зустрічаємо такі специфічні категорії населення міст, як «стрільці», «побережники», «гайдуки». Все це перехідні прошарки, на обов'язку яких лежала охорона і сторожа в приватновласницьких старостинських маєтках [12, s. 21].

Уже в першій половині XVII ст. в таких містах, як Кам'янець-Подільський, Бар, Язловець та в багатьох інших польські міщани і представники шляхти зайняли керівні позиції в міських урядах. Польський уряд намагався вводити всюди діловодство польською мовою, що мало полегшити денаціоналізацію українців. Ще з часів Люблінської унії увійшов в силу королівський наказ, щоб «міські документи писалися польською мовою відповідно до коронного звичаю».

Після війни, повертаючись на старі місця, польські міщани і шляхта намагались відновити всі довоєнні позиції. Відновили роботу польські магістрати в Кам'янці-Подільському, Барі та інших населених пунктах [1, с. 97].

В містах і містечках Подільського воєводства в досліджуваний період жили люди різних національностей: українці, поляки, євреї, *вірмени*, волохи (молдавани), татари, греки, турки та ін. Українців, як корінного населення, була переважна більшість. Серед міщан іноземного походження за кількісним складом і участю в політичному та економічному житті виділялись поляки, *вірмени* та євреї [13, с. 118].

Корінним і найдавнішим населенням багатьох міст і містечок Поділля були українці. Простежимо соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти цієї громади на прикладі міста Кам'янця-Подільського. Досліджуючи проблему землеволодінь Кам'янця, як зазначає М. Петров, можна встановити й локалізувати земельні території кожної з трьох громад. Так, землеволодіння мешканців польської юрисдикції знаходилися з північно-західного боку Старого міста і отримали назву Польські фільварки (назва збереглася до наших днів). Вони розпочиналися від каньйону р. Смотрич, що навпроти Замкового мосту, охоплювали весь мис і тягнулися аж до с. Голосків та р. Мукши. Землеволодіння жителів української громади розміщувалися з південно-східного боку Старого міста і отримали назву Руські фільварки (ця назва існує й сьогодні). Вони зосереджувалися в межиріччі Смотрича і Мукші, тягнулися від Карвасар аж до Дністра. На схід від Старого міста і північніше землеволодінь української громади Кам'янця розташовувалися земельні наділи мешканців *вірменської громади* – Вірменські фільварки. Між двома вищезгаданими національними громадами часто виникали територіальні суперечки [4, с. 378 – 379].

Довге співжиття українців та *вірменів* у місті приводило до того, що останні досить часто мали типові українські імена, серед яких Юрко і Сергій, пан Пилип, міщанин Івашко, Гришко, Дем'ян, Мусій, Богдан, Самійло [14, с. 57].

Звертаючи увагу на демографію мешканців української громади міста протягом XIV – XVI ст., зазначимо, що в кількісному відношенні вони переважали над іншими етносами. У XVII ст. ситуація дещо змінилася, однак не на користь українців. Згідно з документом 1662 р., в місті поголовне сплатили 409 українців, 1072 поляки, 696 *вірменів* і 261 єврей [15, с. 122].

Доречно зауважити, що представники усіх станів української громади майже постійно зазнавали утисків і гонінь з боку представників лави і ради польського магістрату, замкового старости, римо-католицького духовенства. Справа іноді доходила до того, що українське населення насильно виселяли за межі міста, обмежували у правах на заняття торгівлею і ремісничим виробництвом, забороняли користуватись українським письмом, насаджували римо-католицьку віру і т. д. Як наслідок – неодноразові звернення представників громади за захистом до короля і сейму. Підтвердження прав українській громаді на самоврядування повторно надавали королі у 1658 і 1669 рр. [14, с. 57].

Документ 1658 р. засвідчує, що після пожежі українського ринку, який розміщувався біля Кушнірської башти, король Ян Казимир, підтверджуючи права українцям, призначив їм навіть новий будинок для ратуші – будинок Кіріака, що знаходився недалеко від Іоанно-Предтеченської церкви (тепер приміщення на вул. П'ятницькій, де розташовується

адміністративний корпус історико-архітектурного заповідника [16, с. 50 – 51]) і звільнив його від усіх податків та повинностей. Появу нового ринку громадського центру української громади біля Іоанно-Предтеченської церкви та поряд з ринком вірменської громади зафіксував у своїх нотатках фризький мандрівник Ульріх фон Вердум, який відвідав Кам'янець на початку 70-х рр. XVII ст. Він писав, що місто ділиться на 3 частини: південна заселена *вірменами*, які мають тут свій окремий ринок, ратушу, гарну церкву й багато добре збудованих купецьких будинків. Центральну частину займають русини. Тут є великий дім (ратуша) з високою вежею, кілька гарних церков грецької релігії. У північній частині живуть поляки, які теж мають там свої костьоли, ратушу й ринок. Кожна частина має окреме управління [17, с. 99]. Щодо до самоврядування української громади, то мандрівник помилився, адже ще у 1670 р. вона його втратила і була підпорядкована польській юрисдикції [7, с. 521 – 523]. Правда, ненадовго, оскільки з часу переходу Кам'янця під владу Туреччини (1672 р.) громада відновила свою самоврядувальницьку діяльність [3, с. 203 – 204]. Крім того, зросла й кількість українського населення. Якщо всіх мешканців міста писемні джерела у 1681 р. зафіксували в кількості 3414, то серед них було 280 українських родин, 75 *вірменських*, 36 польських, 35 єврейських і т. д. [18, с. 226].

Цінні свідчення щодо демографічної ситуації в місті зосереджує «Реєстр» податків населення Кам'янця та його округи 1681 р., складений турецькою адміністрацією міста [19, с. 32 – 38] (див. табл. 1).

Таблиця 1

Етнічний та чисельний склад населення Кам'янця-Подільського у 1681 р.

№ п/п	Етнічна приналежність	Кількість Сімей	Одинокі	Головний податок
1	Українці	280	20	6980
2	Поляки	36	13	1020
3	Вірмени	75	14	1969
4	Греки та болгари	29	3	732
5	Євреї	35	1	1440
6	Цигани	14	1	-
7	Не з'ясований етнос (Краків)	22	1	333
	Всього	**491**	**53**	**12474**

На основі таблиці з'ясовуємо, що в період перебування Кам'янця у складі однойменного ейялету українському населенню було повернуто самоврядування і в чисельному відношенні, поряд з іншими народностями, воно переважало. За умови, якщо українських сімей налічувалося 280, то всіх мешканців громади 1680. Враховуючи кількість сімей поляків (58), *вірмен* (75), греків і болгар (29), євреїв (35) та циганів (14), які у 1681 р. мешкали в Кам'янці, то їхня кількість становила 1266 осіб обох статей [19, с. 34 – 35].

Наступ польських патриціїв на права українців особливо посилився наприкінці XVII – у XVIII ст. Зокрема, після переходу Кам'янця у 1699 р. під владу Польщі українській громаді заборонялося мати своє самоврядування і вона була підпорядкована польській. Так було утворено польсько-українську юрисдикцію. Звичайно, представники української громади виступали з протестами проти такого вчинку польського магістрату, однак відстояти свої права українцям так і не вдалося. У 1702 р. польсько-український магістрат, відправляючи на сейм депутатів, поставив перед собою завдання клопотатися, щоб «Русь» повністю була послушною польському праву, і цього вони добилися. У 1703 р. названий магістрат записав

до своїх судових книг протест проти українських райців Івана Опученка, Федора Філіповича і Василя Хвостика, які таємно і окремо засідали від польських райців та начебто підбурювали до непокори польській адміністрації українське населення і його околиць [3, с. 204, 209]. У тому ж році українська громада міста повністю втратила своє самоврядування.

Особливими привілеями користувалось польське населення. Його чисельність протягом досліджуваного періоду збільшувалося внаслідок росту існуючих і виникнення нових міських поселень. За даними В. Владімірського-Буданова, польський елемент на Поділлі в 1569 р. становив 4 % сільського і 10 % міського населення [20, с. 202]. Припускаємо, що цей показник був вищий для Подільського воєводства як для території, раніше приєднаної до Речі Посполитої, ніж на Брацлавщині. Кількість поляків зростала за рахунок іммігрaції і природного приросту. До міського населення Поділля зараховуємо і особовий склад польських військових застав, які, до речі, були незначними. Так, навіть Кам'янець-Подільська застава у XVII ст. налічувала близько 300 чоловік [21, с. 92]. На 1565 р. поляки становили 18,5 % мешканців Смотрича, 19 % – в Меджибожі, тоді як українців було відповідно 59 і 76,5 %, євреїв – 22 і 11 % населення. В Кам'янці-Подільському в середині XVII ст. близько 45 % населення складали поляки. У другій половині XVII ст. польський елемент переважав й у м. Бар [22, с. 68]…

Значну частину міських жителів Поділля складали вірмени. В Кам'янцю-Подільському вірменський квартал розташовувався в південній частині міста. Тут знаходились будинок *вірменського* магістрату, який називався ратушею, декілька *вірменських* церков, а також двоповерхова будівля, яка мала назву «вірменський торговий дім». На відміну від Кам'янця, в Язлівцю вірменський квартал знаходився в центрі. Дві вулиці, заселені лише одними вірменами, перехрещувалися точно по центру містечка. Там же, на невеликій височині, знаходилася *вірменська* церква св. Богородиці [24, с. 103]. Місіонер А.-М. Піду пише, що крім цієї церкви у вірмен в Язлівцю за межею містечка були ще «часовня» Благовіщення і монастир св. Григорія Просвітителя [24, с. 104].

Численні архівні документи дозволяють говорити про активну участь *вірменського* купецтва Кам'янця-Подільського у торговельних зв'язках України і Польщі з Молдавією, Чехією, Моравією та іншими державами. Зокрема, *купці-вірмени* привозили до Молдавії сукна з країн Західної і Центральної Європи, вивозили ж биків, місцевих і турецьких коней, шкіри, вина, віск, рибу з частковим перепродажем вказаних товарів у Краків, Пруссію, Сілезію і Чехію [25, с. 80].

Як і в Кам'янці-Подільському, в Язлівцю *вірмени* також брали участь у забудові укріплень і фортечних стін навколо містечка. В язловецькій фортеці, величезні стіни і численні забудови якої збереглися до наших днів, можна побачити ліпний вхід, який з першого ж погляду видає своє *вірменське* походження. *Вірмени* – майстри по каменю з виключною старанністю і смаком прикрасили раму входу гарними орнаментами [24, с. 105].

Адміністративні органи *вірменської* громади в Язлівцю, як зазначалось вище, були точно такими, як і органи інших *вірменських* колоній Речі Посполитої. Відповідно, були війт і суддя, функціонували духовний і світський суди. Радою «сорока мужів», яка обиралася з числа найвидатніших, обов'язково заможних і тих, хто досягнув видного становища, міщан, керував маршал. Рада мала право контролювати діяльність війта і суддів. Проте найголовнішою особою був війт, який підпорядковувався безпосередньо власнику містечка.

Стосовно *вірменської* громади в Кам'янці-Подільському зазначимо, що в роки перебування міста під владою Туреччини частина вірмен продовжила мешкати тут, але значна їх кількість залишила його. Діяльність вірменського суду в місті у 1672 – 1699 рр. була скасована [5, с. 153]. Джерело 1680 р. містить інформацію про те, що в місті податок було зібрано лише з 75 *вірменських* сімей та 14 одиноких осіб [19, с. 34]. Більшість *вірмен* виїхала до Болгарії, а частина – у західні українські землі.

Після переходу міста наприкінці 1699 р. під владу Польщі життя *вірменської* громади почало відроджуватися, хоча й з великими труднощами, які спричинялися не лише важким економічним становищем міста, а й значними перешкодами з боку польського магістрату.

Джерела засвідчують, що *вірменській* громаді, як і двом іншим, спочатку необхідно було відновити своє самоврядування і зайнятися відбудовою міста, а також відродженням усіх сфер міського життя. З опису Кам'янця 1700 р. дізнаємося, що *вірменські* квартали були досить значно зруйнованими. Коли *вірменин* Акоп Багдасарян у 1704 р. приїхав зі Львова до Кам'янця, то побачив місто у жахливому стані. Він ледве впізнав його вулиці [5, с. 153].

В перші роки XVIII ст. *вірменський* магістрат уже відновив свою діяльність, а його підприємливі патриції активно зайнялися торгівлею і ремісничою діяльністю. Правда, мешканців громади на той час налічувалось небагато. Згідно з «каталогом» перепису населення 1704 р., їх було 73 особи: членів уряду – 8, суду сорока мужів – 14, домогосподарів – 36 і дітей – 15 [5, с. 153].

Відродженню діяльності самоврядування *вірмен* в той час сприяв король Август II, котрий підтвердив всі їхні права і привілеї, надані попередніми польськими королями. Правда, протиріччя *вірмен* з представниками влади українсько-польського магістрату і за тих обставин не припинялися. Одна з магістратських кам'янецьких книг засвідчує, що 10 жовтня 1708 р. суд кам'янецького старости наклав штраф на *вірменський* (в тому числі й українсько-польський) магістрат за порушення торгівцями його юрисдикції цін, встановлених подільським підвоєводою. Окрім магістрату, до 1710 р. відновив сою діяльність і суд сорока мужів [5, с. 153].

Непорозуміння між *вірменським* і польсько-українським магістратами призводили до того, що багаті *вірменські* патриції переходили під юрисдикцію останнього, більш надійно захищеного нормами магдебурії. Вони купували й нерухомість в межах особливо престижних її кварталів: на українсько-польському ринку, на вул. П'ятницькій, Зарванській, Троїцькій тощо. Цей факт красномовно засвідчує опис Кам'янця 1734 р. Зокрема, у західній частині ринку на той час мешкали вже *вірмени* Туміловичі, у північній – пан Баранович, східній – Ахентович і Бакалович, південній – Святович, Баранович, Богданович, Овансович і т. д. [26, с. 234, 238, 243, 252, 253].

Непорозуміння між *вірменами* і польсько-українською юрисдикцією міста на економічному, соціальному, адміністративному і політичному підгрунті продовжилися й у 60 – 80-ті рр. XVIII ст. Ці проблеми громади неодноразово намагалася вирішити в місті королівська комісія «Boni ordinis», однак 3 лютого 1790 р. вона ліквідувала самоврядування *вірмен* і підпорядкувала їхнє життя польсько-українському магістрату [24, с. 98].

Серед населення міст і містечок досить багато було євреїв. В самому Кам'янці вони намагались поселитись ще в XV ст., але не могли цього зробити через низку обмежень польського уряду. Тому вони змушені були селитися на околицях (Зіньківці, Карвасари) [27, с. 396, 404] і лише інколи, не дотримуючись заборони, заходили до міста. А в 1589 р. райці і поспільство Кам'янця прийняли євреїв до числа міщан [28, с. 229]. Євреї проживали в Сатанові, Сидорові, Чемерівцях, Гусятині, Хмільнику, Шаргороді та інших населених пунктах [28, с. 229]. На 1765 р. в Плоскирові нараховувалося 300 осіб єврейської національності [29, с. 281]; у 1787 р. в містечку Деражні їх проживало 307 тощо [30, с. 167].

Після захоплення Кам'янця-Подільського турками євреї вільно жили в місті, займалися торгівлею. У 1790 р. вони живуть не тільки на околицях Кам'янця, але й у передмістях. В той час їх було: на Польських фільварках – 3, на Руських – 24, Біланівці – 3, Зіньківцях – 161, Жабинцях і Вітовцях – 28, Карвасарах – 168, Довжку – 11, Підзамчі – 27; всього 425 душ [21, с. 219].

Мешкали в містах і містечках Подільського воєводства й представники інших народностей (чемериси – в Барі, росіяни – в Хмільнику, Синяві та ін., молдавани – в Студениці, греки – в Меджибожі) [31, с. 53]. В середині XVII ст., за підтвердженням численних документальних фактів, серед етнічного складу мешканців Подільського воєводства знаходимо вихідців із країн, які перебували під гнітом султанської Туреччини, а саме: волохи, мунтяни, серби, болгари, греки, угорці, арнаути. В містах займалися ремеслом чехи і німці. В документах зустрічаються жителі з прізвищем Гайдук, що свідчить про

прибуття на Поділля учасників гайдуцького (в своїй основі антифеодального) руху, що охопив у ті часи балканські країни [32, с. 131].

Таким чином, міське населення Подільського воєводства у другій половині XVII – XVIII ст. складалось із трьох основних груп: багатої верхівки, поспільства і бідноти. Соціальні межі між різними групами міських жителів особливо різко проявлялись у великих торгово-ремісничих центрах. Основна маса міського населення складалась з українського населення, проте в містах Поділля проживали також поляки, *вірмени*, євреї, представники інших національностей.

Джерела та література:

1. *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963.
2. *Przyboś Casimirus.* Urzędnicy województwa Podolskiego XV – XVIII wieku. Spisy / Przyboś Casimirus. – Kraków, 1994.
3. АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 1.
4. *Петров М.* Міські землеволодіння в структурі економічного життя Кам'янця-Подільського XV – XVIII ст. / М. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – Т. 14. – С. 379.
5. *Петров М.* Про час виникнення та адміністративно-правовий устрій вірменської громади Кам'янця-Подільського у XIV – XVIII ст. / М. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т. 17. – С. 151.
6. *Доронович М.* Армяне в Подолии и первая церковь их в городе, ныне градская церковь православная во имя святителя Николая / М. Доронович // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. – Вып. II. – Каменец-Подольский, 1878 – 1879. – С. 183.
7. *Владимирский-Буданов В.* Немецкое право в Польше и Литве / В. Владимирский-Буданов // Журнал Министерства народного образования. – Вып. X – XII. – СПб., 1968. – С. 558.
8. *Опря А. В.* З історії католицької церкви на Поділлі (XIV – XVIII ст.) / А. В. Опря // Кам'янеччина в контексті історії Поділля. – 1997. – Т. 1. – С. 68.
9. *Трубчанінов С. В.* Соціально-економічний розвиток Поділля в 50 – 60-х роках XVII ст. / С. В. Трубчанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2002. – Т. 8 (10). – С. 211 – 212.
10. *Сецинский Е.* Материалы для истории цехов в Подолии / Е. Сецинский. – Каменец-Подольский, 1904.
11. АЮЗР. – Ч. 8. – Т. 2.
12. *Jabłonowski A.* Źródła dziejowe / Jabłonowski A. – Warszawa, 1887. – T. V. Lustracje królewzczyn. Ziem rusich. Wołyń, Podola I Ukrain z pierwszej połowy XVII wieku.
13. *Станіславський В.* Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 228.
14. *Петров М. Б.* Українська громада Кам'янця-Подільського кінця XIV – XVII ст.: соціально-економічний, історико-топографічний та демографічний аспекти / М. Б. Петров // Питання історії України: Збірник наукових статей на пошану професора П. Михайлини. – Т. 6. – Чернівці: Зелена Буковина, 2003. – С. 57.
15. *Крикун М.* Населення Подільського воєводства в першій половині XVII ст. / М. Крикун // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – К., 1971.
16. *Будзей О.* Вулицями Кам'янця-Подільського / О. Будзей. – Львів: Світ, 2005.
17. *Вердум Ульріх.* Щоденник / Ульріх Вердум // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 99.
18. *Трубчанінов С. В.* Поділля в останній третині XVII ст. / С. В. Трубчанінов // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Т. 1 (3). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний педагогічний університет, 1997. – С. 226.
19. *Фішер Алан В.* Кам'янець-Подільський під турками / Алан В. Фішер // Подільське братство. Інформаційний вісник. – № 3. – Кам'янець на Поділлю, 1993. – С. 32 – 38.

20. *Владимирский-Буданов М.* Население Юго-Западной России от второй половины XVв. до Люблинской унии / М. Владимирский-Буданов // АЮЗР. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. 2. – С. 202.

21. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Типография С. В. Кульженко, 1895.

22. *Кушнір Б.* Польське населення на терені Хмельниччини: Сторінки історії / Б. Кушнір // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. 23 – 24 червня 1999 р. – Хмельницький, 1999. – С. 68.

23. АЮЗР. – Ч. 7. – Т. 2.

24. *Григорян В. Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Р. Григорян. – Ереван: Изд-во АН Армянской ССР, 1980.

25. *Подградська О.* Участь вірмен Кам'янця-Подільського у товарообміні країн Центральної та Східної Європи в XVI – XVII ст. / О. Подградська // Тези доповідей VII Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1987.

26. *Крикун М.* Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) / М. Крикун // Український археографічний щорічник. – Нова серія. – Вип. 2. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 234, 238, 243, 252, 253.

27. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1901. – Вып. IX.

28. *Станіславський В.* Національний склад населення міст і містечок Подільського воєводства в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / В. Станіславський // Проблеми етнографії, фольклору і соціальної географії Поділля. Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський, 1992. – С. 229.

29. АЮЗР. – Ч. 5. – Т. 2.

30. *Щур Л. О.* З історії єврейських поселень на Поділлі / Л. О. Щур // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2001. – Т. 5 (7). – С. 167.

31. *Баранович А. И.* Украина накануне освободительной войны середины XVII в. (Социально-экономические предпосылки войны) / А. И. Баранович. – М.: Изд-во АН СССР, 1959.

32. *Шевченко Ф.* Про етнічний склад населення Поділля в першій половині XVII ст. / Ф. Шевченко // Тези доповідей наукової конференції «Проблеми етнографії Поділля» / Ф. Шевченко. – Кам'янець-Подільський, 1986. – С. 131.

Валентина ЗАДОРОЖНЮК

СКАРБИ КАМ'ЯНЕЦЬКИХ ВІРМЕН: ДУХОВНІ І МАТЕРІАЛЬНІ

У статті йде мова про духовні та матеріальні скарби кам'янецької вірменської громади – однієї з найчисельніших вірменських міських общин України. Зокрема, розповідається про давні рукописні скарби, неповторні вироби вірменських майстрів-ремісників.

Ключові слова: *храм св. Миколи, «Кам'янецька хроніка», скарб, іконаВірменської Богородиці, християнська святиня, вірменська культура.*

Вірменська громада займала давнє і важливе місце в житті Кам'янця і Поділля, традиційно, впродовж кількох століть, залишалася однією із найчисленніших вірменських міських общин України. Водночас, центром духовного, громадського, і навіть торгового життя кам'янецької вірменської громади був храм св. Миколи, який пройшов складний еволюційний шлях, з тривалими етапами піднесення і майже повної руйнації.

Як і в інших міських громадах, кам'янецькі вірмени здебільшого виступали купцями, ремісниками і перекладачами. Досьогодні актуальною залишається Кам'янецька хроніка, написана Агопом, а пізніше відредагована і доповнена його братом Аксентом. Перу Агопа належали списки багатьох відомих рукописів давньовірменською мовою. Хроніка Агопа і Аксента відображає події, які відбулися на Правобережній Україні, у Молдавії та Волощині, але головним чином у Кам'янці-Подільському з 1430 по 1652 рр. «Кам'янецька хроніка» існує в двох списках – у короткому і у більш повному. Особливий інтерес привертають події Хотинської війни, описані в Хроніці, причому автори були безпосередніми учасниками і свідками тих подій. Кипчацька частина документу є чудовою пам'яткою вірмено-кипчацької мови і має величезне наукове значення. «Кам'янецька хроніка» і сьогодні залишається неоціненним скарбом, залишеним нащадкам.

Про майстерність вірменських ремісників активно заговорили в Кам'янці в середині 80-х рр. XX ст. Тоді мешканці міста з захопленням переказувалися фантастичні чутки про неймовірні цінності, віднайдені на руїнах вірменських святинь. Разом з тим, достовірною інформацією володіли одиниці. Згодом, коли було завершено слідство, кам'янчани із преси дізналися собою церковні коштовності, заховані у великій дерев'яній діжці, на що вказували, що у Вірменській дзвініці був віднайдений великий скарб, що являв залишки її металевих окуть.

Скарб був виявлений під час проведення реставраційних робіт, весною 1985 р., на першому поверсі Вірменської дзвініці, в колишній каплиці св. Стефана. Діжка була захована приблизно по центру приміщення під кам'яним мощенням підлоги, у глибокій, близько 1,8 м., ямі, викопаній у материковій глині. Вперемішу із суглинком знаходилися срібні церковні чаші, оклади ікон, вотивні підвіски, прикраси, нагороди та ін. речі. Особливо вразили фахівців основа церковної чаші з датою 1581 р. та вірменським написом, чудової роботи гранатовий браслет, брошки з діамантами, царські ордени. На окремих предметах містилися дати: 1812 р., 1853-54 рр., 1880 р., 1900 р. та ін. Загальний опис знайдених предметів нараховував 448 виробів [1; 2].

При детальному аналізі знахідок фахівці дійшли висновку, що скарб був захований на початку 1920-х рр., коли активно проходила компанія по експропріації церковних цінностей для потреб голодуючих Поволжя. 8 березня 1922 р. ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим». Створена комісія у Кам'янці реквізувала з храмів міста 23 кг срібла, а повторна комісія додатково вилучила з Тринітарського костелу 20, з Кафедрального – 16, з Домініканського – 10 кг. срібних культових речей. Проте, найбільше було вилучено у Вірменському костелі – цілих 60 кг. дорогоцінних виробів [3]. Однак, священики намагалися врятувати найцінніші предмети,

заховавши їх подалі від людських очей. У вересні 1922 р. відбувся суд над «ворогами голодних», названий «процесом ксьондзів». Невідомо з яких причин скарб залишився в землі до часу, поки не потрапив до рук реставраторів. Дякуючи тій знахідці сьогодні окремі речі із Вірменського собору можна побачити в експозиції місцевого музею-заповідника. Слід також зазначити, що більшість речей із віднайденого скарбу містяться в описі майна Вірменського костелу, виявленого працівниками НІАЗ «Кам'янець» у РДІА (м. Санкт-Петербург). Посилаючись на перелік майна, означеного у візиті 1856 р., можемо з впевненістю констатувати, що у 1985 р. були віднайдені найцінніші речі храмової скарбниці, які священики намагалися врятувати від експропріації.

Отже, історія дзвіниці нерозривно пов'язана із історією собору. Коли, під час штурму міста у 1672 р., собор був майже повністю зруйнований, для потреб прихожан у першому поверсі дзвіниці була влаштована каплиця св. Стефана. Саме в ній, після виходу з міста турок і повернення вірмен, у 1700 р. містилася найбільша християнська святиня міста – ікона Вірменської Богородиці **(рис. 1).** Після відбудови і урочистого освячення храму вона із каплички св. Стефана була повернута до храму.

Дослідники стверджували, що ікона візантійського зразка, була написана у X ст. на кипарисовій дошці і зображала Богородицю із дитям на лівій руці. За переказами вона потрапила до Кам'янця у 1398 ст., коли вірмени рятуючись від переслідувань мусульман прибули до міста із Севастополя.

Згідно легенд ікона неодноразово розділяла долю мешканців міста. Під час перших набігів турок на Поділля, вона була забрана із церкви і слугувала столом для замісу тіста. Саме в такому вигляді вірмени віднайшли її в Македонії, в одній турецькій родині. Вірмени викупили християнську святиню, проте при поверненні на Поділля вони зазнали нападу турецьких галер. Багато суден були потоплені, однак корабель, на якому знаходилася ікона благополучно досягнув берега. Під час турецької окупації міста вірмени забрали святиню із собою до Созополя, потім переховували її у Львові, а після виходу з міста турок повернули ікону до Кам'янця.

Кам'янецька вірменська Богородиця вважалася заступницею міщанського стану. Прихожани приносили до ікони різні пожертви за заступництво та зцілення від хвороб. До образу Богородиці підвішувалися виготовлені із дорогоцінних металів знаки у вигляді сердець, рук, ніг, навіть дитячих колисок. Казна Вірменського костелу містила багаті килими, золоті та срібні пояси, перли, вироби з бурштину та коралу, інші дорогоцінні пожертви.

Ікона залишалася в храмі до початку 20-х рр. XX ст., коли була вивезена до Харкова, потім знаходилася в музеї м. Рівного, а зараз, за інформацією польського дослідника Я.Хшонщевського, зберігається у фондах Національного музею Східного і Західного мистецтва у м. Києві (інв. № 168) [4]. У 1995 р., за інформацією того ж автора, ікона була реставрована в майстернях Українського реставраційного центру в Києві, проте її походження не було встановлено.

Тривалий час про існування Вірменського костелу свідчили лише кілька зображень на поштових листівках початку XX ст., кілька графічних робіт та описи в дореволюційних джерелах **(рис. 2)**. Цінну інформацію про храм зафіксував і медальйон XIX століття із зображенням ікони вірменської Богородиці та фасаду Вірменського костелу **(рис. 3).** На аверсі медальйону зображено Матір Божу в півоберту з дитям Ісусом на лівій руці. Оточена променями голова Богородиці увінчана короною, яку тримають з боків два ангели. Навколо напис: MATKA BOSKA – ORMIANSKA – W KAM. POD. На реверсі медальйону – фронтальне зображення костелу, навколо якого напис: KOSCIOL ORMIAN. – W KAM.PODOLSKIM. Внизу дві латинські літери P.B. Медальйон овальної форми, розміром 18 на 22 мм. Релігійний медальйон вибито у 1881 р. коштом М. Ґрейма, а літери Р. В. – абревіатура власника крамниці й медальєрної фабрики у Варшаві Павла Бітчана, на якій було виконано замовлення [5]. Гравером фабрики виступав переважно Францішек Вітковський. Ідея випуску медалі виникла у краківського каноніка, знаного нумізмата ксьондза

Пулковського, а реалізована разом з Владиславом Бартиновським Міхалом Греймом [6]. Отже, релігійна медаль увічнила для нащадків втрачений згодом костел та чудотворний образ Вірменської Богородиці.

У храмі св. Миколи здавна зберігалася унікальна бібліотека з рукописних вірменських книг XVI – XVII ст., яка наприкінці XIX ст., була вивезена до Санкт-Петербургу і сьогодні знаходиться у Національній бібліотеці Російської федерації ім. Салтикова-Щедріна. Важко навіть уявити художню вартість тих мистецьких манускриптів.

Таким чином, вірменська громада Кам'янця-Подільського залишила нащадкам безцінні духовні та матеріальні скарби. Проте, найвеличніша пам'ятка вірменської культури міста і до сьогодні залишається руїною. Хочеться, щоб подібно до того як після турецької окупації був відновлений зруйнований храм, в наш час розпочалися роботи по його реставрації.

Джерела та література:

1. *Андриянов В.* Тайна старой колокольни / В. Андриянов // Социалистическая индустрия. – 1986. – 30 августа.
2. *Губарець В.* Привиди у старій дзвініці / В. Губарець // Ранок. – № 6. – Червень 1986 р. – С. 18 – 19.
3. *Баженова С.* Віднайдений скарб / С. Баженова // Радянське Поділля.– 1985. – 9 червня. – № 113.
4. *Chrzaszczwski J.* Ormianskie swiatynie na Podolu / J. Chrzaszczwski. – Krakow: Ormianskie Towarzystwo kulturalne, 1998. – 126 s. – S. 39.
5. Katalog medali religijnych, odnoszacych sie do koscjola katolickiego we wszystkich krajach dawnej Polski zbioru T. Rewolinskiego. – Radom, 1887. – 88 s. – S. 65 – 66.
6. *Garztecki J.* Mistrz zapomniany: O Michale Greimie z Kamienca / J. Garztecki. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1972. – 394 s. – S. 171.

Ілюстрації:

Рис. 1. Ікона Вірменської Божої Матері.

Рис. 2. Поштова листівка початку XX ст.

Рис. 3. Медальйон із зображенням ікони Вірменської Богородиці (аверс) та костелу св. Миколи (реверс) у Кам’янці-Подільському. Розміри медальйону 25х18 мм.

Сергій ГАЛЬЧАК

ВІРМЕНСЬКИЙ ГЕНОЦИД, ГОЛОДОМОР-ГЕНОЦИД 1932 – 1933 рр. В УКРАЇНІ – ПАРАЛЕЛІ ТРАГЕДІЙ

У статті розповідається про паралелі трагедій двох братніх народів – Вірменський геноцид 1915 р., організований кривавим режимом Османської імперії, та голодомор-геноцид українського народу 1932 – 1933 рр., зокрема, на Поділлі, в період правління більшовицького режиму в колишньому СРСР, жахливі наслідки політичних репресій в обох країнах, про проблеми визнання світом вчинених злочинів.

Ключові слова: *історична пам'ять, вірмени, українці, Османська імперія, Вірменський геноцид, голодомор-геноцид українського народу, більшовизм, політичні репресії, Поділля, офіційна позиція Анкари та Москви, міжнародне право.*

Історія здавна поєднала вірменський та український народи. Впродовж багатьох століть вони живуть у злагоді та взаєморозумінні. У багатьох випадках у них спільні проблеми, спільна доля. Так, обоє зазнали у кривавому XX столітті катастрофічного за своєю сутністю геноциду, інших випробувань і поневірянь. Але вижили!.. Представників обох національностей можна зустріти в різних куточках світу.

У далекому XIV столітті з'явилися перші вірмени на мальовничому українському Поділлі. Найбільшим центром їхнього поселення став Кам'янець-Подільський, хоч селилися вони й в інших місцевостях краю. На Вінниччині – в Бару, Могилеві-Подільському, Вінниці.

У Хмельницькій області до цього часу є села Малі і Великі Вірмени. У Кам'янці-Подільському – вулиця Вірменська, Вірменський ринок, Вірменський колодязь, Вірменський бастіон.

Є також Вірменський єпископський палац, де знаходилась резиденція архієпископів, які півроку мешкали у Львові, а півроку – у Кам'янці-Подільському. Під час реконструкції тут виявлено кам'яну плиту з написом на старовірменській мові: «Будинок куплено священиком Бетрісом і його дружиною 1479 року», що дало підстави датувати його будівництво XV століттям. Інша назва Вірменського єпископського палацу – Вірменський торговий будинок. Свого часу ця будівля була центром вірменської торгівлі міста.

Був Вірменський костел. Його будівництво відносять до XIV століття. 1495 року дерев'яний костел зазнав руйнування і зведений вже з каміння. У часи турецької окупації 1672 – 1699 років знову зруйнований і відновлений лише в другій половині XVIII ст. До 1666 року костел був вірмено-григоріанською церквою. Знищений у XX ст. під час антирелігійної кампанії в СРСР.

Є Вірменська дзвіниця – єдиний архітектурний елемент, який залишився від комплексу Вірменського костелу. Побудована дзвіниця в кінці XV – на початку XVI століть.

Є Вірменський бастіон – шестигранне кам'яно-земляне укріплення на в'їзді в Старе місто із західної сторони з боку Замкового мосту. Називався ще «батарея Св. Терези». Під такою назвою фігурує, зокрема, в документах 1761 р. У XVIII ст. Вірменський бастіон також носив назву Великий рондель (за формою укріплення). За твердженням деяких дослідників, збудований у 30 – 40-х роках XVI ст.

Слід згадати і про інші збережені донині топоніми.

Вірменська вулиця. Вперше з'явилася в описі міста 1700 року під назвою вулиця «Від Руської брами до Вірменського костелу». Носила ще назви Губернаторська, Троцького, Радянська, Свердлова. 11 вересня 1990 року відновлено її історичну назву – Вірменська.

Вірменський колодязь. Пам'ятка містобудування XVII ст. Глибина колодязя – до 40 метрів, діаметр – 3 метри.

Вірменський ринок – давня та сучасна (з 1990 року) назва ринку в Старому місті. Назву пов'язано з появою в XIV ст. у місті вірмен, які заснували тут одну з потужних колоній. З ринку і на південь Старого міста розташовувались вірменські квартали. Ринок був центром торгівлі вірмен у Кам'янці-Подільському.

Вірменські фільварки – фільваркове господарство, створене на землях на північ від Руських фільварків, наданих вірменській громаді міста [1].

Перегорнемо інші важливі сторінки історії (що стосуються геноциду обох народів).

Як відомо, Вірменія була насильно анексована до складу Османської імперії. Турецькі піддані вірменської національності постійно зазнавали утисків, ніколи не мали особливих привілеїв. Те, що багато вірмен були успішними комерсантами, а тому й порівняно заможними людьми, часто ставало причиною грабунків та розбійницьких дій стосовно них. Не менше страждали і незаможні вірмени, що обкладалися численними непомірними податками.

У 1908 р. владу в Турецькій імперії захопила партія младотурків, офіційною ідеологією якої був пантюркізм (теорія «Великого Турану»), а метою пантюрників – створення тюркської імперії від Балкан до Алтаю.

Вірмени викликали у младотурків ненависть і тим, що населена ними Західна Вірменія відокремлювала суто османські області від Азербайджану і місць проживання інших тюркських племен.

Ідея винищування немусульманських народів Османської імперії (вірмени за релігією – християни з античних часів) запозичена в османських султанів. Младотурецькі правителі виношували її давно. Так, ще в 1895 – 1896 роках османським султанатом була спровокована різанина вірменського населення, в результаті якої вбито, за різними підрахунками, від 100 до 200 тисяч осіб.

Апофеозом антивірменських операцій стали 1914 – 1916 роки, коли лютувала Перша світова війна. Впродовж неї вірмени Туреччини постійно перебували під загрозою фізичного винищення. Практично єдиним шляхом порятунку була втеча з рідних місць, коли усупереч власній волі доводилося покидати своє майно, оселі, рідну землю…

Вступ Османської імперії в Першу світову війну в серпні 1914 року, на думку младотурків, означав «унікальний шанс» для остаточного вирішення «вірменського питання», тобто повного винищення вірмен. За словами одного із оганізаторів геноциду, молодотурка Талаат Паші, навіть слово «вірменин» повинне було назавжди канути в Лету. Іншими організаторами злочинів стали ще два лідери младотурків – Джемаль і Енвер, а також керівник «Особливої організації» Бехаеддін Шакир [2] (контингент цього угрупування складали карні злочинці та бандити, котрих в умовах введеного військового стану османський уряд випустив із в'язниць).

Провину за поразки турків у боях взимку 1915 року керівництвом Туреччини було покладено на вірмен, які служили в османській армії. У лютому близько 100 тисяч їх було роззброєно і більшість жорстоко вбито – їм перерізали горла або закопували живцем.

Роззброєння мирного населення також супроводжувалось тортурами і вбивствами [3].

Днем геноциду вірменського населення прийнято вважати 24 квітня 1915 року, коли згадані младотурецькі правителі наказали зібрати всю вірменську інтелігенцію в Станбулі і депортувати. Багато хто був цього дня убитий. Саме в цей день у столиці імперії розпочались масові арешти вірменської еліти. До кінця місяця під арешт потрапило більше 800 релігійних, культурних діячів – представників вірменської громади, більшість яких в подальшому були позбавлені найдорожчого – життя. Саме зі стамбульських подій почалось повномасштабне винищення вірменської еліти та депортація населення по всій Османській імперії – вірмен почали масово виселяти в пустельні райони не тільки з прифронтових областей, але й з великих міст країни.

Зокрема, депортованих вірмен Трапезунського і Ерзумського вілаєтів погнали по долині Єфрата до ущелини Кемах. 8, 9, 10 червня 1915 року в цій ущелині беззахисні люди піддалися нападу турецьких солдатів і курдів. Після пограбування майже всі вірмени були

вирізані, лише деякі зуміли врятуватися. Дітей різали на очах їхніх батьків, які не в силах бачити різанину, кидалися у прірву смерті і розбивались об виступи скель. В ущелині заструмила ріка крові [4]…

Різанина вірменського населення тривала до вересня 1918 року.

Впродовж цього часу загинуло понад 1,5 млн. вірмен, інші або втекли, або були виселені османами в Месопотамію, Ліван, Сірію через пустелі, де більшість з них загинула через голод і хвороби. Більш ніж мільйон вірменських біженців було розсіяно по всьому світу [2].

Голодна зима 1918 – 1919 року призвела до смерті ще 200 тисяч вірмен [5].

Не менш жахливою виявилася Ізмірська різанина – заключний епізод греко-турецької війни 1919 – 1922 рр., що стався у вересні 1922 року. 9 вересня турецькі війська увійшли в Смірну (сучасний Ізмір), після чого почалися дикі звірства та різня християнського населення міста (греків і вірмен). 19 вересня в Смірні почалася пожежа, що тривала кілька днів і зруйнувала християнську частину міста. У ході різанини та наступних подій загинуло близько 200000 осіб. Решта християн були змушені покинути Смірну (Ізмір) [6].

Такою ж жахливою та масштабною трагедією був голодомор-геноцид 1932 – 1933 років українського народу.

Стався він саме в житниці Європи, на найродючішій у світі землі. Тоді у мирний час свідомо було знищено голодом близько 7-и мільйонів селян-хліборобів (на 1 січня 1932 р. селянство України становило 25 млн. 533 тис. з 32 млн. 680 тис. всього населення республіки) [7]. Організований і здійснений більшовицькою тоталітарною владою.

Більшовизм, як ідеологія, сформувався на початку ХХ ст. в імперській Росії. В українському радянському енциклопедичному словнику 1966 р. трактування його було таким: «Це – поєднання ідеологічних, організаційних, тактичних і теоретичних принципів, втіленням яких є марксистсько-ленінська партія. Більшовизм означає високу принциповість у питаннях ідеології і політики, непримиренність до будь-яких збочень від марксизму-ленінізму…» [8]. Але, звичайно, в енциклопедичному словнику не йдеться про те, що за «непримиренністю» до своїх політичних противників, у ході утвердження «диктатури пролетаріату» (фактично – більшовицької партії), стояло їхнє масове фізичне знищення, що і підтвердила 70-літня історія більшовицько-комуністичної держави, особливо 20 – 30-х рр. ХХ ст., коли державному терору – репресіям, були піддані мільйони ні в чому не винних громадян.

Україна опинилася чи не в епіцентрі жахливих подій. Перманентна більшовицька революція, яка, за трактуванням її вождів, мала бути світовою, з Росії, в першу чергу, експортувалася сусіднім народам. Зокрема, інтернаціональні гасла з Петрограда і Москви багнетами червоноармійців Муравйова впроваджувалися з 1918 р. і на українських землях. Тільки в самому Києві на початку 1918 р. озброєними загонами «муравйовщини» було розстріляно та закатовано понад 5 тис. киян [9].

Злочини були не випадковими, адже вони базувалися на більшовицькій людиноненависницькій ідеології. Одна тільки теза Леніна – «Для нас моральність підпорядкована інтересам класової боротьби пролетаріату» – вже відкидає всілякі прояви людяності. «Ви, буржуазія, вбиваєте окремих осіб, а ми вбиваємо цілі класи», – заявляв після вбивства керівника петроградської ЧК Урицького соратник вождя Зінов'єв [10].

Насилля стало панівним аргументом у вирішенні всіх питань більшовицької влади. Змушуючи селян працювати колективно, відбираючи у них без відшкодування результати їхньої праці та роками нажиту власність, більшовицький режим тим самим викликав невдоволення і гнів. Це стверджував відомий український письменник В. Короленко. У листі до А. Луначарського (1920 р.) він відзначав: «…Ви проходите по селах Росії та України розпеченим залізом, спалюєте цілі села і радієте успіхам продовольчої політики. Проголошуються перемоги комунізму в українському селі, тоді як сільська Україна кипить ненавистю і гнівом…» [11].

Споконвічні хлібороби оголошувалися контревоюціонерами, куркулями, націоналістами. У влади, таким чином, зявився «привід» для розв'язання терору проти безневинного населення.

Запам'ятався українцям 1929 рік – «рік ліквідації куркуля», розгортання колективізації – насильницької руйнації більшовицькою владою традиційного укладу життя сільських мешканців.

«…Процес колективізації проходив з погрозами, насильством, залякуванням, терором селян. Представники влади і ОДПУ скрізь застосовували проти них фізичну силу. У «куркулів» конфісковувались засоби виробництва, худоба, допоміжні і житлові будинки…

«Куркульство» ділилося на три категорії. Перша категорія підлягала розстрілу або ув'язненню у віддалених таборах. До другої категорії віднесено сім'ї розстріляних або ув'язнених: вони підлягали депортації. До третьої категорії входили політично лояльні, але потенційно небезпечні елементи, яких планували переселяти до інших місцевостей під контроль держави з залученням до праці «в трудових загонах і колоніях в лісах, на дорогах, для поліпшення якості земель» тощо. Тоді ж було визначено і заплановано, а правильніше, лімітовано, кількість жертв. Уже в грудні 1929 року на Політбюро називалась цифра 5 – 6 млн. «розкуркулених» усіх трьох категорій. Потім ця цифра дійшла до десяти мільйонів…

Чоловіків, жінок і дітей виганяли з рідних домівок без речей і їжі. Їх гнали взимку в сильні морози, навесні і восени, під дощами по коліна в болоті, викидали з підвід, де завгодно, серед полів. Бувало й зовсім по-садистському – людей годували солоною рибою і не давали нічого пити, мертвих і помираючих викидали взагалі, під залізничний насип. Частину людей одразу розстріляли. Приблизно третину – відправили в табори. Виселених до Уралу і в Сибір вивантажували просто неба на землях, не придатних для господарювання. Скільки маленьких дітей і немічних старих, виснажених і хворих селян і селянок померло на тих страшних верстах, ніхто не лічив…» [12].

Піком розправи над населенням, винищення його жахливою голодною смертю стали 1932 – 1933 роки, коли новоствореним колективним господарствам встановлювалися непомірні хлібозаготівельні завдання (від колгоспів, що виконали план та створили насіннєвий фонд, вимагали «перевиконання плану»), коли повсюдно застосовувалися насильницькі методи хлібозаготівельних кампаній, вилучення у селянства всього наявного у нього продовольства.

Сталін вважав голод ефективним і цілком прийнятним засобом боротьби з українським селянством як «куркульсько-націоналістичним елементом». Тим більше в умовах, коли прийняття ідеї «класового ворога» звільняло від будь-яких людських почуттів. Невиконання планових показників, як правило, нереальних і завищених, влада розцінювала як контрреволюційний саботаж, шкідництво деклясованих елементів. В цей час створені владою спеціальні загони до останньої зернини вимітали збіжжя із громадських комор, осель колгоспників та одноосібників. Забирали усякі продукти харчування.

Як свідчать очевидці трагедії, «можновладні злодюги вимели… все їстивне і залишили людей напризволяще… Все пішло тоді на їжу – гниль із городів, кора та листя з дерев, трава, все живе, чи то кіт, чи собака… Тинялись на дворах ледь живі скелети, помирали на вулицях та по-під тинами опухлі люди, складали їх такі ж нещасники, як і вони, на віз, мов дрова, і везли на цвинтар…» [13].

Вражає цинізм більшовицького вождя – Сталіна.

Брутально розпочавши проти українського селянства неоголошену війну, він у серпні 1932-го пропонував своїм найближчим соратникам теорію про те, що здійсненій насильницьким шляхом колективізації не вистачило всього лише правової бази. Соціалізму, за його твердженням, як і капіталізму, потрібні були закони для захисту власності. Держава стане сильнішою, якщо всю сільськогосподарську продукцію оголосити державною власністю, всякий несанкціонований збір врожаю вважати крадіжкою, а такі крадіжки карати негайною стратою. Так селянина, який голодував, могли застрелити, якщо він підбирав залишки картоплі із борозни на землі, яка зовсім недавно була його власністю. Можливо,

вождь-тиран дійсно вважав, що це спрацює; у результаті, зазвичай, селян було позбавлено будь-якого легального захисту від тотального свавілля держави-переможця. Навіть проста наявність продуктів була гіпотетичним доказом злочину. Закон вступив у дію 7 серпня 1932 року [14, С. 64 – 65].

Сталін стверджував, що супротив його політики в Радянській Україні був особливого сорту, можливо, невидимим для спостерігача. Опозиція більше не була відкритою, оскільки вороги соціалізму тепер «тихі» і навіть «святі». «Теперішні куркулі, – говорив він, – люди «тихі», «солоденькі», навіть святі». Люди, які здавалися невинними, були винними. У його розумінні, селянин, який вмирав від голоду, наперекір очевидному, був саботажником, що працював на капіталістичні держави в їхній кампанії з дискредитації Радянського Союзу… Це була ідеологічна лінія… [14, С. 65]. За Сталіним – саботажники ненавидять соціалізм настільки, що свідомо дозволяють власним сім'ям вмирати… Спотворені голодом тіла синів і дочок, батьків і матерів – не більше чим ширма, за якою вороги помисляють зруйнувати соціалізм [14, С. 68]. Отже, український селянин був агресором, а він, Сталін, – жертвою [14, С. 69]…

Подібно ворожій армії партактивісти.., забираючи все, що можна.., залишали після себе нічого, крім горя і смерті [14, С. 65]. Села, занесені в чорні списки, ставали зоною смерті [14, С. 70].

Коли голод лютував в Україні в перші тижні 1933 року, Сталін закрив кордони республіки, щоб селяни не могли втекти, а також закрив міста, щоб вони не могли там просити милостиню. Починаючи з 14 січня 1933 року, радянські громадяни були зобов'язані мати внутрішні паспорти для легального проживання в містах. Селянам паспортів не видавали… Був заборонений продаж їм залізничних квитків… До кінця лютого 1933 р. близько 190 тисяч селян були спіймані і відіслані назад у свої села вмирати з голоду [14, С. 72 – 73].

Англійський журналіст Малколм Маггерідж влітку 1933 р. повідомляв: «Я побачив щось на зразок двобою між урядом і селянами. Поле цього двобою – мільйони селян, що вмирали з голоду, з тілами, часто опухлими від браку їжі. З другого боку – вояки частин ДПУ, що виконували накази диктатури пролетаріату. Вони пройшли крізь країну, мов рій сарани, забравши з собою все їстивне; вони постріляли або заслали тисячі селян, часом цілі села; вони перетворили найродючішу землю в світі на журливу пустелю» [15].

А ось яка оцінка містилася в резолюції XII з'їзду КП(б)У, який відбувся в січні наступного 1934 року. В ній наголошувалося: «1933 рік був роком розгрому націоналістичної контрреволюції, викриття і розгрому націоналістичного ухилу… З'їзд відзначає величезну роботу органів ДПУ України в розгромі націоналістичних контрреволюційних елементів» [16]. Коментарі зайві…

Ось з якою владою довелось практично наодинці боротися українському селянству після остаточного утвердження більшовицького режиму в Україні. Це жорстоке протистояння селянства з більшовизмом тривало протягом кількох десятиріч XX ст., адже саме селянство було головним виразником, носієм і водночас захисником національних постулатів українства. І тільки Голодомором більшовицька тоталітарна антиукраїнська влада змогла поставити на коліна волелюбний український народ [17].

Тільки на родючій, плодоносній Вінниччині загинуло від голодної смерті більше півмільйона людей (кожен п'ятий мешканець області) [18]. Це значно більше кількості жертв цивільного населення Вінницької області під час її окупації гітлерівськими загарбниками.

Отже, трагедія обох народів сталася через насильницькі дії тоталітарних режимів.

Простежуються й інші паралелі: небажання правонаступників Османської та більшовицько-радянської імперій визнавати та нести відповідальність за вчинені злочини.

Сьогодні проблема визнання чи невизнання Туреччиною геноциду вірмен в Османській імперії та Турецькій республіці є одним із каменів спотикання на шляху Анкари до Європейського Союзу. Намагаючись здобути членство у Євросоюзі, ні офіційна влада, ні громадськість Туреччини не поспішають демонструвати цивілізованого європейського

підходу до цього питання. Для заперечення факту геноциду вірмен використовуються різні прийоми. Так, цілком заперечують кількість жертв серед вірменського населення. Вірменські дослідники Ю. Барсегов та К. Вртанесян наводять цифру в 1,5 млн. осіб. З турецького боку лунають інші дані – від 10 – 15 до 100 – 150 тисяч жертв (впадає у вічі цікава деталь – цифри ті ж самі, лише з різницею на один або два порядки). Напевне, з точки зору турецьких правників, така кількість жертв не досягає масштабів геноциду. Крім того, вважається, що всі ці жертви були повстанцями, що своїми партизанськими діями намагались відірвати Турецьку Вірменію від Туреччини і приєднати її до Російської імперії, тобто держава захищала свою територіальну цілісність, а це вже зовсім інший ракурс з погляду міжнародного права.

Зовсім не береться до уваги те, що ще у спільній Декларації від 24 травня 1915 року країн-союзниць (Великобританія, Франція і Росія) масові вбивства вірмен уперше в історії були визнані злочином проти людяності.

Однозначна й позиція офіційної Москви – Голодомору українців не було. Була важка ситуація в країні, весь Радянський Союз потерпав від нестачі продовольства. Тому цілком можна погодитись із дослідником Володимиром Бузейчуком, який пише: «Поважні історичні журнали (видання Російської Академії наук та інших наукових установ), як то «Отечественная история» (колишня «История СССР»), або «Вопросы истории», кинулись публікувати дослідження шанованих істориків про голод у різних куточках Радянського Союзу протягом 1932 – 1933 років. От тільки сотні чи тисячі жертв голодомору в Карелії чи Мордві ніяк не порівняти з мільйонами померлих голодною смертю в Україні. Причому, я жодним чином не хочу образити пам'ять загиблих в інших місцевостях. Їх смерть – частина того ж злочину, який коївся у нас на Батьківщині. Просто масштаби трагедії, погодьтесь, неспівставні»…

В той же час Закон України «Про Голодомор 1932 – 1933 років в Україні чітко кваліфікує його як геноцид українського народу, закладає політико-правові засади для грунтовного дослідження причин, перебігу та наслідків найстрашнішої трагедії українців у XX столітті, сприяє формуванню морально-етичних підвалин відновлення і здійснення національної пам'яті.

Схилімо у скорботі за безневинно убієнними голови. Пам'ятаймо про них. Рано чи пізно справедливий суд історії відбудеться, правда проб'є дорогу, істина восторжествує!

Джерела та література:

1. *Прокопчук В. С., Старенький І. О.* Топонімічний словник Кам'янця-Подільського / В. С. Прокопчук, І. О. Старенький. – Кам'янець-Подільський: Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2014. – С. 42 – 44.
2. https://uk.wikipedia.org/wiki/Геноцид_вірмен
3. bandera.lviv.ua/?p=1327
4. ua-referat.com/Геноцид_вірмен_в_1915_році
5. www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=04&Daj=24
6. https://uk.wikipedia.org/wiki/Різня_в_Смірні
7. Довідник з основних статистично-економічних показників господарства районів Вінницької області. – Харків, 1933. – С. 8.
8. Український радянський ениклопедичний словник. – К., 1966. – У 3-х тт. – Т. 1. – С. 193.
9. *Мельгунов С. П.* Красный террор в России (1918 – 1923) / С. П. Мельгунов. – М., 1990. – С. 50, 51.
10. *Завальнюк К. В.* Репресії Московсько-більшовицької влади проти української інтелігенції у 1919 р. / К. В. Завальнюк // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Політичні репресії на Поділлі в XX ст.». – Вінниця, 2001. – С. 118.
11. *Кульчицький С. В.* Комунізм в Україні: перше десятиріччя / С. В. Кульчицький. – Київ, 1996. – С. 143.

12. *Загородній І. М.* Втрачені покоління / І. М. Загородній. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. – С. 153 – 154.

13. *Коритчук В., Шепель І.* Сосни. Книга пам'яті / В. Коритчук, І. Шепель. – Київ – Сосни, 1993. – С. 25 – 26.

14. *Снайдер Т.* Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Тимон Снайдер [пер. с англ. Л. Зурнаджи]. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.

15. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор / Р. Конквест. – К.: Либідь, 1993. – С. 292.

16. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (118 – 1976). – К.: Політвидав України, 1976. – У 2-х т. – Т. 1. – С. 777.

17. *Володимир Петренко.* Геноцид голодом на Вінниччині (Поділлі) у 1932 – 1933 роках: передумови, причини та наслідки / Володимир Петренко // Національна Книга пам'яті жертв голодомору 1932 – 1933 років в Україні. Вінницька область. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2008. – С. 8.

18. *Петренко В.* Більшовицька влада та українське селянство у 20 – 30 рр. XX ст.: причини, технології, наслідки Голодомору-геноциду (за матеріалами Поділля) / В. Петренко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – С. 289.

Костянтин ЗАВАЛЬНЮК,
Сергій ЄСЮНІН

ВІРМЕНИ – ЖЕРТВИ РАДЯНСЬКОГО ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРУ НА ВІННИЧЧИНІ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ)

У статті розповідається про політичні репресії радянського режиму проти вірменської етнічної спільноти на території Вінниччини у 30 – 70-і роки XX ст.

Ключові слова: *вірмени, політичні репресії, Павло Акопов-Хунунцев, Оганес Фармак'ян, Сергій Бронський-Царуков, Аракел Демірташев, Айк Топоян, Сергій Параджанов.*

Окупаційний московсько-більшовицький тоталітарний режим, що остаточно утвердився на Поділлі після поразки Української революції 1917 – 1920 років, приніс чимало лиха та горя, зокрема, непоправних втрат серед усіх націй та народностей України. Не оминула ця гірка чаша і нечисленну вірменську громаду, що з давніх часів замешкала на Поділлі (у XVI ст. виникає вірменська колонія у м. Бар, а у XVII ст. – у м. Могилів, нині – Могилів-Подільський) [8, с. 572]. Варто зазначити, що ця невелика, але горда нація подарувала світу чимало яскравих, непересічних постатей в різних галузях людської цивілізації. Серед них – візантійські імператори Никифор II Фока, Іоанн I Цимісхій, полководці Нарсес, Варда Фока, Маршал Радянського Союзу Іван Баграмян, перший міністр-вірменин у США Пол Ігнатосян, Герой України Сергій Нігоян, авіаконструктор Артем Мікоян (молодший брат радянського державного і партійного діяча Анастаса Мікояна), астрофізик Віктор Амбарцумян, 9-й чемпіон світу з шахів Тигран Петросян, лауреат Пулітцеровської премії Вільям Сароян, художники Іван Айвазовський та Мартірос Сар'ян, кінорежисери Анрі Вєрной, Карен Шахназаров, Едмонд Кесаян, Михайло Вартанов, Сергій Параджанов, театральний режисер Євген Вахтангов, кіноактори Армен Джигарханян, Фрунзик Мкртчян, Дмитро Харатян, Вілен Галстян, Ерік Богосян, Адріен Барбо, Крісті Каньйон, Майк Коннорс, коміки Леонід Єнгібаров та Євген Петросян, композитори Комітас, Арам Хачатурян, Арно Бабаджанян, Мікаел Таріверді єв, естрадні виконавці Ара Бабаджанян, Розі Армен, Шер, Шарль Азнавур, фотомодель Кім Кардаш'ян, футболіст Генріх Мхітарян тощо. Зрозуміло, що цей список міг би бути набагато більшим, якби не страшні національні катастрофи XX століття – геноцид вірменів 1915 року в Османській імперії та Великий терор 30-х років в СРСР.

Загалом, для реального уявлення про масштаб і розмах політичних репресій проти вірменської спільноти варто навести дані про кількість вірменів, які проживали на території Вінниччини перед початком «Великого терору». Так, за даними Всеросійського перепису міського населення 1923 року у найбільших містах Східного Поділля нараховувалось вірменів: м. Жмеринка – 9 (7 осіб чоловічої і 2 жіночої статі) [2, арк. 110], м. Вінниця – 7 (4 чол. і 3 жін.) [2, арк. 109], м. Тульчин – 4 (3 чол. і 1 жін.) [2, арк. 115], м. Могилів-Подільський – 3 (3 чол.) [2, арк. 114].

Із загальної кількості 26517 архівно-слідчих справ на репресованих громадян, мешканців Вінницької області, що зберігаються в Державному архіві Вінницької області, нами виявлено 5 справ на етнічних вірменів. Двоє із них до арешту мешкали у м. Жмеринка, ще двоє – у Вінниці і один – у с. Попівка Липовецького району. Нижче ми подаємо короткі біографічні відомості про репресованих вірменів, мешканців Вінницької області.

Акопов-Хунунцев Павло Іванович – народився 1894 року у місті Темір-Хан-Шура (з 1922 р. – Буйнакськ) в Дагестані у родині шевця. Після смерті батьків у 1897 році виховувався у родині дядька, Хунунцева Астватапура Марбататовича, який проживав у містечку Брацлав Подільської губернії [3, арк. 13]. Закінчив Воронезький лісо-культурний інститут [3, арк. 6]. З 1927 по 1930 рік працював на посаді головного лісничого у

Гніванському, Соболівському та Гайсинському лісництвах, а з 1930 до 1941 р. – лісничим у Вінницькому лісгоспі. В період німецької окупації працював лісником у Михайлівському (1941 – 1942) та П'ятничанському (1942 – 1944) лісництвах [3, арк. 14 – 15]. Разом з дружиною, Вірою Прокопівною, 1900 року народження, уродженкою с. Вишківці нинішнього Немирівського району Вінницької області, проживав у м. Вінниця по вул. Жуковського, 4 а [3, арк. 6 зв.].

12 червня 1944 р. був заарештований відділом по боротьбі з бандитизмом УНКВС УРСР у Вінницькій області [3, арк. 7] за статтями 54-1 «а», 54-10 ч. 2 Кримінального кодексу УРСР [3, арк. 105]. В обвинувачуваному висновку, складеному 26 вересня 1944 р., зазначалося, що Акопов-Хунунцев П. І. «в період тимчасової окупації території міста Вінниці, будучи ставлеником окупаційної влади і вороже налаштованим проти Радянської влади, був тісно зв'язаний з німецькими каральними органами, останнім сприяв і брав участь у виявленні та зраді радянських партизан, що знаходилися у лісництві, про що доповідав гестапо. Проводив антирадянську агітацію та підтверджував наклепами, спрямованими проти партії більшовиків, радянського уряду та Червоної Армії, одночасно вихваляв німецько-фашистський лад. Користувався у німецької влади авторитетом, отримував особливі пайки.

З приходом частин Червоної армії до міста Вінниці Акопов з метою приховати свій злочин розпродав все своє особисте господарство і евакуювався з німцями» [3, арк. 106].

Вироком військового трибуналу військ НКВС Вінницької області від 29 травня 1945 р. засуджений до 10 років виправно-трудових таборів з позбавленням прав на 5 років та конфіскацією особистого майна [3, арк. 136 – 137]. Ухвалою військового трибуналу військ НКВС Українського округу від 28 серпня 1945 р. справа була повернута на повторне розслідування [3, арк. 143 – 144 зв.].

В архівно-слідчій справі на Акопова-Хунунцева П. І. зберігається заява його дружини на ім'я військового прокурора військ НКВС СРСР від 17 березня 1945 р. із проханням про справедливий розгляд його справи та спростуванням висунутих проти нього звинувачень. У заяві, зокрема, вказувалось, що Акопов-Хунунцев П. І. не лише допомагав партизанам, але й переховував від німців єврейські родини Дори Давидівни Сігман та Мані Шеренбург [3, арк. 166].

Зрештою, постановою УНКВС УРСР у Вінницькій області від 23 листопада 1945 р. справа на Акопова-Хунунцева П. І. була припинена через відсутність у його діях складу злочину [3, арк. 165 – 165 зв.].

Алті-Пармак (Фармак'ян) Оганес Богосович – народився 1867 року в селі Дзанс (Туреччина). Впродовж 43-х років проживав у м. Жмеринка, де у 1905 – 1908 роках був власником , а у 1908 – 1915 роках співвласником пекарні [5, арк. 6, 9]. Вдівець (дружина померла у 1918 році) [5, арк. 6 зв.]. Син, Павло Фармак'ян, художник-декоратор за фахом (мешкав у м. Києві), був одружений на Ашхен Абгар'ян, доньці Григорія Абгар'яна, колишнього віце-консула дашнакського уряду та голови вірмено-григоріанської церкви в Україні [5, арк. 10].

З березня 1938 р. був заарештований Вінницьким обласним управлінням НКВС [5, арк. 5 зв.]. Звинувачувався за статтями 54-4, 54-11 КК УРСР, зокрема, в участі у «контрреволюційній дашнакській повстанській організації» [5, арк. 15]. Постановою трійки УНКВС УРСР у Вінницькій області від 26 квітня 1938 року засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна [5, арк. 17]. Розстріляний 16 травня 1938 р. у м. Вінниця [5, арк. 18]. Реабілітований посмертно висновком прокурора Вінницької області від 11 липня 1989 р. [5, арк. 22].

Бронський-Царуков Сергій Артемович – народився 1899 року в селі Джаткран у сім'ї стражника, який служив на перському кордоні [6, арк. 10, 11 зв.]. Брав участь у національно-визвольних змаганнях на території Вірменії у 1918 – 1920 роках. В якості співробітника надзвичайної комісії супроводжував дашнакський уряд під час евакуації у м. Геруса, а

згодом – у Персію [6, арк. 12]. З 1935 року проживав у м. Вінниця, де працював балетмейстером місцевого оперного театру [6, арк. 10]. Неодружений.

11 вересня 1937 р. заарештований Вінницьким обласним управлінням НКВС [6, арк. 7 зв.]. Звинувачувався за статтями 54-6, 54-10, 54-13 КК УРСР, зокрема, в тому, що «брав активну участь у повстанні проти радвлади у Вірменії; відзначившись у боях проти Червоної армії, був призначений комісаром дашнакської контррозвідки, де виявив себе активно у боротьбі з підпільними комуністичними організаціями. Після розгрому дашнаків утік у Персію, де встановив зв'язок із дашнакською організацією, що проводила к.-р. роботу на території радянської Вірменії. За завданням цієї ж організації прибув на радянську територію для проведення к.-р. шпигунської роботи» [6, арк. 32].

Постановою трійки УНКВС УРСР у Вінницькій області від 19 листопада 1937 р. засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна [6, арк. 32]. Розстріляний 29 листопада 1937 р. у м. Вінниця [6, арк. 33]. Реабілітований посмертно висновком військового прокурора Прикарпатського військового округу від 30 травня 1989 р. [6, арк. 36].

Деміpташев Аракел Кіркорович – народився 1884 року у місті Григоріополь (Молдовське Придністров'я) у родині палітурника [7, арк. 8], який мав власну бакалійну крамницю та корчму [7, арк. 17]. Тривалий час проживав у м. Жмеринка, де працював перукарем на залізничному вокзалі. Одружений: дружина Пауль Емма Адольфівна, 1888 р. н., дочка Тамара, 1919 р. н. [7, арк. 7 зв.].

26 квітня 1938 р. був заарештований дорожньо-транспортним відділом НКВС Південно-Західної залізниці [7, арк. 6 зв.]. Звинувачувався за статтями 54-6, 54-10 КК УРСР [7, арк. 24], зокрема, в тому, що «був агентом польської та німецької розвідок.

У 1928 р. для шпигунської діяльності на користь Німеччини був завербований агентом розвідки – німецьким підданим Бруно, у тому ж році завербований для ш/п (шпигунської. – *Авт*.) роботи на користь Польщі агентом польрозвідки Кручевським.

За їхнім завданням проводив ш/п роботу, систематично передавав відомості про настрої колгоспників та робітників, про розташування та чисельність частин Червоної армії та її озброєння.

Мав завдання про здійснення диверсійн[их] актів на зал[ізничному] транспорті та оборонних об'єктах на випадок війни.

Поширював серед робітників а/р агітацію, поразницькі та провокаційні настрої про майбутню війну та поразку в ній Радянського Союзу.

Завербував для шпигунської діяльності П'ясецького (арештований, зізнався).

Підтримував письмовий зв'язок і отримував грошову допомогу від родичів з Німеччини та Польщі» [7, арк. 26 – 28 зв.].

Постановою трійки УНКВС УРСР у Київській області від 7 жовтня 1938 р. засуджений до розстрілу з конфіскацією особистого майна [7, арк. 26]. Розстріляний 14 жовтня 1938 р. у м. Київ [7, арк. 27]. Реабілітований посмертно висновком військового прокурора Прикарпатського військового округу від 26 січня 1990 р. [7, арк. 32].

Топоян Айк Ампарцулович – народився 1917 року в селі Шаумянівка в Абхазії. На початку вересня 1941 року потрапив у німецький полон під м. Первомайськ, звідки був направлений до табору військовополонених у Вінниці. В листопаді 1941 р. втікає з табору і дістається до с. Попівка Липовецького району, де проживав на квартирі у гр. Сабадин Ялини Ільківни. З 3-го травня 1943 р. до приходу радянських військ працював інспектором з тютюнництва Липовецького райземвідділу. 8 лютого 1944 р. був мобілізований польовим військкоматом у Плисківському районі і відправлений на фронт. Під м. Тернопіль був легко поранений [4, арк. 7 зв.]. Після лікування у госпіталі 27 травня 1944 р. був направлений у свою частину. Дорогою вирішив завітати у Попівку, щоб узяти собі харчів, однак, через хворобу затримався там до 6 липня 1944 р. [4, арк. 8]. Того ж дня був заарештований Липовецьким райвідділом НКВС [4, арк. 3]. Звинувачувався за статтями 54-1 «б» та 206-7 «г» КК УРСР [4, арк. 20].

Постановою Липовецького райвідділу НКВС від 22 вересня 1944 р. справа припинена в кримінальному порядку, а колишній звинувачений направлений у штрафний батальйон через Липовецький райвійськкомат для проходження подальшої служби у РСЧА [4, арк. 25].

До числа жертв московсько-більшовицького режиму належить і Параджанов Сергій Йосипович (народився 9 січня 1924 р. у м. Тбілісі, Грузія, помер там же 23 липня 1990 р., похований у Єревані) – всесвітньо відомий кінорежисер, сценарист, художник, учень вінничанина Ігоря Савченка. До речі, один із його кіношедеврів, фільм «Тіні забутих предків» (1964) був знятий за мотивами однойменного твору класика української літератури, уродженця м. Вінниця Михайла Коцюбинського. Також С. Параджанов є автором сценарію до фільму «Intermezzo» (1970), екранізувати який йому не дозволили.

Доля пов'язала С. Параджанова з Вінниччиною і після його першого арешту 17 грудня 1973 року. Зокрема, покарання йому довелося відбувати на Вінниччині: у Губнику та Стрижавці. Життя у таборах було надзвичайно важким: цькування табірної адміністрації та серцева хвороба нищили митця. Але він і тут в неймовірних умовах творив свої дивовижні колажі буквально із сміття-битого скла і папірців, писав листи. Його долею піклувалося багато людей, серед них відомі діячі культури, мистецтва, що приїздили до нього, листувалися з ним. Закінчилася «вінницька голгофа» для С. Параджанова 30 грудня 1977 року, після відбуття ним терміну покарання [9, с. 259].

У свою чергу, вінницький дослідник життя та творчості С. Параджанова С. Х. Даніелян відзначав, що «після лук'янівської відсидки Параджанова «упекли» в Губницьку колонію посиленого режиму для особливо небезпечних рецидивістів. Сергію Йосиповичу писали в колонію багато відомих людей країни. Сюди, в губницьку глушину, приїжджав всенародно любимий артист Юрій Нікулін.

Після розкриття історії з книгами, зібраними колегами по кіностудії і таємно переданими режисерові в колонію, Параджанова переводять у Стрижавську ВТК Вінницької області.

Трапилось це 22 квітня 1975 року.

Само собою зрозуміло, що життя в колонії – не цукор.

Всякого надивився великий «стрижавський в'язень». Однак більшість з ув'язнених та наглядачів незабаром вимушені були визнати, що: «Параджанов – це Людина, яка вище інших на голову».

«Я згадую Губник, Стрижавку. Людей, для яких добро та честь були вищі за еполети. Про них ще обов'язково розповім...».

Це слова самого Параджанова. На жаль, з того світу вже не розповість...

Потрапивши в немилість властям, переведений з обласного центру до Стрижавки, новий начальник колонії, полковник Микола Пилипович Вашкевич багато зробив доброго для знаменитого в'язня. Завдяки йому були переведені гроші на особистий рахунок ув'язненого Параджанова. Огородив його від знущань злочинців, перевів у двірники. Незважаючи на слабке здоров'я, Сергій Йосипович працював ретельно: двір підмітав до пилинки. Щоб якось прикрасити суворе зеківське життя, полковник Вашкевич іноді запрошував на чай Митця, який ніколи не посміхався і ні на що не скаржився. Непогані, довірливі стосунки склались у опального кінорежисера і з табірним бібліотекарем, колишнім вчителем Миколою Вороніним.

В листі до дружини Світлани Щербатюк (дозволялось в місяць – два листи) із Стрижавської тюрми Сергій Параджанов писав: «Я працюю також і в пральні, де злочинці не бажають працювати. Це вважається нижче їх гідності. В мене є вільний час, хрусткий, чистий, білий, як мрія, папір, на якому тонким олівцем або фломастером я малюю все, що пам'ятаю з нормального життя...».

Як кажуть, художник і в пеклі художник.

Незабаром Параджанов із шматочків мішковини (він латав мішки з-під цукру), блискучих фольгових кришечок та сушених квітів починає створювати свої безсмертні колажі. Поступово це дивне заняття ув'язненого Параджанова починає викликати цікавість у

наглядачів. Вони самі якось поступово втягуються в це «дійство»: пробують складати складати композиції із засушених квітів. Табірне керівництво навіть організовує велику тюремну виставку.

...І все-таки, прохання та звернення видатних діячів культури зі всього світу до московських партійних бонзів щодо звільнення Сергія Йосиповича Параджанова з тюрми, подіяли. Великий кінорежисер був достроково, на одинадцять місяців раніше, звільнений. 30 грудня 1977 року він отримав «вільну» [1]. Попереду ж на нього чекали нові випробування долі та нові «несолодкі» роки.

Таким чином, політичні репресії проти подільських вірменів мали системний характер, а також чіткі ознаки етноциду, здійснюваного безбожницьким московсько-більшовицьким окупаційним режимом. Подібні злочини не мають термінів давності і в цивілізованому світі вже давно стали анахронізмом.

Джерела та література:

1. *Даніелян С.* Сергій Параджанов: «Я згадую Губник, Стрижавку. Людей, для яких добро, честь були вищі за еполети...» / Сергій Даніелян // 33 канал. – 1999. – № 3.
2. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р – 925. – Оп. 1. – Спр. 405.
3. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 713.
4. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 1202.
5. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 19118.
6. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 21895.
7. ДАВіО. – Ф. Р – 6023. – Оп. 4. – Спр. 24854.
8. Енциклопедія історії України. – К.: Наукова думка, 2003. – Т. 1. – 688 с.
9. З-над Божої ріки. Літературний біобібліографічний словник Вінниччини / Упор. і заг. ред. А. М. Подолинного. – Вінниця: Континент-ПРИМ, 2001. – 408 с.

Валерій ВОЙТОВИЧ

ВІРМЕНИ МОГИЛЕВА-ПОДІЛЬСЬКОГО

Автор статті, спираючись на опубліковані праці дослідників історії вірменських поселень (колоній) Поділля і Галичини, робить спробу в хронологічному порядку прослідкувати політичне, економічне та культурне життя вірменської колонії у місті Могилеві в XVIII – XIX століттях та показує роль вірмен – громадян України – в громадському житті сучасного Могилева-Подільського.

Ключові слова: *вірменські колонії Поділля, Могилів, могилівські вірмени, вірменська церква, братства, торгівля, ремесла, цехи, благодійність.*

В силу історичних обставин частина вірменського народу з давніх часів була вимушена покидати свою батьківщину та шукати кращої долі в інших країнах. Протягом багатьох століть, користуючись прихильністю правлячих династій і місцевого населення, вірмени-переселенці облаштовувались в цих країнах, в тому числі на Поділлі та Галичині в межах Речі Посполитої, пізніше – Російської імперії. «Поділля, – пише українська дослідниця О. Єфименко, – …мало центральним своїм пунктом неприступний замок Кам'янець – цей перший оплот християнства з боку мусульманського сходу – і було територією з характером виключної привабливості… Через Поділля йшли східні товари на Львів, Замостя, Варшаву, Вільно, Київ. Цим шляхом постачалась Польща, Литва і навіть Московія цінними східними тканинами, шалями і килимами, дамаськими шаблями, турецькими луками і стрілами, сідлами.., сап'яном, винами, бакалією.., милом – одним словом майже всім що складало комфорт і розкіш тодішнього побуту » [2, с. 16 – 17]. Зрозуміло, чому на прикордонні польської держави греки, євреї, молдовани осідали колоніями. Але на Поділлі особливо багато засновувалось вірменських колоній. Ще в XI столітті вірмени, які жили у Києві, поступово переселяються на захід. У XV столітті і наступні часи вірмени перебираються на Поділля через Крим, Молдавію і Валахію [1, с. 49].

Переселенці сприяли розвитку ремесел і торгівлі у подільських містах. Кам'янець став одним із найбільших вірменських переселенських центрів Європи [2, с. 17]. Вірменські колонії утворилися також в Золочоеві, Студенниці, Бару, Жванці, Бучачі, Підгайцях, Сатанові, Рашкові, Могилів-Подільському та інших населених пунктах Поділля [1, с. 51].

В. Р. Григорян у своїй книзі «История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии)», описуючи давній Могилів, підкреслює, що це «одне з порівняно молодих міст Поділля, засноване наприкінці XIVст. брацлавським воєводою Стефаном Потоцьким. Це місто, що виникло на лівому березі Дністра, на шляху, який веде з України в Молдавію і далі на південь – в Туреччину, мало широкі перспективи для розвитку і незабаром перетворилося у важливий торгівельний центр. У 1643 р. в Могилеві була заснована митниця, пізніше там регулярно проводилися ярмарки» [1, с. 159]. Власники міста сприяли масовому переселенню іноземців у місто, щоб перетворити його у прибутковий торгівельний центр. Особливо це стало актуально після занепаду Поділля через панування турків (1672 – 1699 рр.). «Адміністратор Могилівського ключа маєтків Потоцьких, Павло Гошовський, що прибув сюди на початку 1713 р., застав в М[огилеві] тільки 102 душі… Будинки лежали в руїнах; від католицького костьолу не залишилось навіть слідів. За Гошовським стали повертатись сюди греки і вірмени », – зазначає Євфимій Сіцінський [3, с. 569 – 570].

У Могилеві вірменські поселенці з'явилися на початку XVIII століття. До цього, на думку польського історика В. Побуг-Гурського, вірмени приїжджали у це місто в якості купців [4, с. 209]. Збереглася грамота, видана вірменам у 1743 році Потоцькими, зміст якої свідчить, що вірменам, які проживають у Могилеві, надавалось право на самоврядування. Судова влада знаходилась у руках вірменського війта та присяжних суддів, які повинні були

керуватися «Судебником польських вірмен». Оскільки ратуша керувала всім містом, то наявність в її приміщені вірменського суду значно піднімало авторитет останнього. Цією ж грамотою було дозволено вірменам вільно займатися торгівлею, брати участь у ярмарках, виготовляти лікери та інші напої, відкривати шинки. Потоцькі фактично прирівнювали права вірмен до прав поляків і українців [4, с. 208].

Могилівська колонія поповнювалась вихідцями з інших вірменських поселень Польщі, переважно нащадками вірмен-уніатів. У місті проживала певна кількість вірмен, вихідців з вірменських колоній Молдавії і Буковини, які належали до вірмено-григоріанського віросповідання.

Відомості про кількість вірмен у Могилеві в різні часи різняться. В. Побуг-Гурський вважає, що у 1776 році в місті було 1167 будинків, а чисельність населення складало 12000 (тобто майже половина всього населення). Проте порівняння з чисельністю вірмен , які у цей час проживали в інших містах Галичини і Поділля, спростовують ці твердження (Бережанах – 171, Бродах – 25) [4, с. 209]. Я. Дашкевич вважає, що вірменська колонія Львова у 1783 році нараховувала 212 чоловік, колонія Станіслава – 500 [5, с. 168]. Дослідники пояснюють скорочення чисельності вірмен посиленням процесів асиміляції після прийняття унії. Крім цього, припинився потік з інших місць; багато вірмен покидало Польщу на користь Молдавії і Трансільванії, намагаючись зберегти віру своїх предків. Однією із суттєвих причин розпаду колоній стало закриття торгових шляхів та занепад торгівлі, в наслідок чого сім'ї вірмен шукали засобів існування в сільській місцевості [1, с. 161].

Проживали вірмени переважно в центральній частині Могилева на березі Дністра. Садиби були огороджені високими парканами. В. Р. Григорян зазначає: «Квартал був розташований близько від ринку, і це було зручно для вірменських торговців і ремісників. Центральна вулиця Могилева, населена вірменами, називалась Вірменською» [1, с. 162]. У своїй книзі «Могилівський повіт в Подільській губернії» В. Побуг-Гурський приводить прізвища кількох багатих і впливових у місті вірменських сімей: Кіркоровичі, Агопоровичі, Писаровичі, Калустовичі, Аведикови, Чайковичі [4, с. 209].

Основними заняттями могилівських вірмен були торгівля і ремесла. Вірменські купці Могилева розводили в степах Бессарабії великі стада овець і телят. Згодом худобу забивали і вивозили м'ясо, ковбаси та буженину в Галичину та Північну Європу, а жир йшов на виготовлення мила та свічок. Шкіру обробляли особливим способом, фарбували в різні кольори і вивозили в Броди і Литву. Оскільки технологія виправлення червоної шкіри була монополією вірменських ремісників, то вони сконцентрували у своїх руках виробництво сап'яну. Український історик М. Карачковський пише, що «на одному шкіряному заводі …за рік оброблялося до 15 000 шкурок» [6, с. 184]. В період формування колонії у Могилеві було створено цех вірменських шкіряників, що помітно сприяв розвитку цього ремесла в місті. Самі вірмени цехову організацію, статут якої було затверджено міськими властями 14 травня 1745 року, називали братством вірменських шкіряників імені просвітителя всієї Вірменії Григора Лусаворича (Просвітителя) [1, с. 163]. Вірмени мали у місті багато магазинів, шинків, де продавали міцні напої, які виготовляли самотужки. Вони привозили зі Сходу багато товарів, накопичували на складах, а потім розвозили по всій Польщі [4, с. 209]. Наприкінці XVIII ст. у Могилеві проводилося 8 ярмарків на рік, завдяки чому прибутки ремісників і купців міста ще більше зростали [6, с. 184].

Окрім ремісничої організації в Могилеві діяли Братство втіхи св. Матері (засноване в 1761 р.), Молодіжне братство св. Богоматері і Братство св. Трійці (засноване 1766 р.). Ці братства мали на меті духовне виховання вірмен, мали власну казну, кошти з якої призначались для винагороди служителів церкви і на допомогу членам організації [1, с. 163 – 164].

Надзвичайно важливу роль в житті могилівських вірмен відігравала вірменська церква. У Могилеві, починаючи з 1743 року, вірмени мали дерев'яну церкву, зведену на кошт графа Потоцького. Вона знаходилася у центральній частині міста; священників утримували власники міста і прихожани [4, с. 202]. Є. Сіцінський пише: «Этот костёл просуществовал

только полвека; в 1792 г. он был разобран как грозивший падением» [3, с. 570]. Тому виникла необхідність побудувати нову церкву. Цю справу очолив Шимон Кжиштофович. Будівництво нової кам'яної церкви Могилева-Подільського було розпочато 21 травня 1772 р. і завершено через 19 років, 24 травня 1791 р. Урочисте осв'ячення відбулося 3 червня львівським архієпископом Акопом-Валеріаном Тумановичем. Ця церква була зведена на місці старої і отримала назву церкви непорочного зачаття св. Богородиці, за іншими даними носила ім'я «св. Трійці, пришесття св. Матері і св. патріарха Григора» [4, с. 203]. У церкві було 2 дзвіниці, 5 ризниць, орган. Святиня церкви – чудотворна ікона Богоматері – мала срібний оклад [1, с. 166]. На території кладовища могилівські вірмени побудували невелику часовню, де були поховані кілька знатних вірмен [1, с. 166]. О. Афанасьєв-Чужбинський, який відвідав Могилів у 1862 році, бачив надмогильні плити з вірменськими написами [7].

Вірменська церква була знесена у 1930-х роках, а часовня – після Другої світової війни. Нині на кладовищі, яке місцеві жителі називають «польським», збереглося кілька надмогильних плит могилівських вірмен. Цікаво, що вірменська мова в колонії була досить розповсюджена, з 1743 по 1826 рр. записи в метричних книгах робились на вірменській мові [1, с. 166]. Ближче до кінця XIX ст. вірменською мовою нащадки майже не володіли, хоча продовжували вважати себе вірменами.

З часом відбулися події, які згубним чином вплинули на життя і діяльність вірмен, греків, молдован, взагалі на всіх жителів Могилева. У 1770 році, тут спалахнула чума, яку завезли зі східних країн разам із хутрами. Епідемії чуми повторилися в 1785 і 1812 роках. У 1784 році під час повені вода знесла багато будинків, магазинів і складів могилівчан [8, с. 415]. Чимало іноземних купців покинули місто [3, с. 570].

Після розділу Польщі Поділля входить до складу Російської імперії. Могилів стає повітовим містом і втрачає своє колишнє значення, як один із центрів ремесла і торгівлі. Вироби з сап'яну виходять з моди, а витримати зростаючу конкуренцію з іншими ремісниками, які давно займалися вичинкою чорної шкіри, було важко. Окрім того, ціни на традиційні товари зростали при перевозі через митниці. Вірмени не знали російської мови, були не знайомі з новими тарифами. Конкурентами стали євреї, яким дозволили жити у великих містах. Так, кам'янецькі євреї привозили з Молдавії так звані «турецькі» товари і продавали їх за низькими цінами. Дошкуляла контрабанда [1, с. 168]. Є. Сіцінський зазначає: «Итак, сосчитав пошлину на таможне и подношения, а также гильдию и государственные ревизии, выходило, что всё это за год стоило столько, сколько импортируемые товары. Поэтому [армяне] не только вынуждены были бросить торговлю, но и потеряв почти весь свой капитал, обеднели» [1, с. 168 – 169].

У 1808 році місто постраждало від пожежі, яка знищила замок і 146 кращих будинків. Воно занепало, греки і вірмени почали залишати його, продаючи свої склади євреям, які зайняли їхнє місце в торгівлі. Влітку 1848 року велика кількість жителів міста померла від холери: загинуло багато євреїв і вірмен [3, с. 570]. Якщо 1820 році у Могилеві проживало 60 вірменських сімей, то у 1895 році – всього 25. В енциклопедії Брокгауза і Ефрона (1896 р.) зазначається, що з 32443 жителів міста Могилева 502 були вірмено-католиками [9, с. 575]. Могилівські вірмени втратили свою мову і своє віросповідання, але при хрещені називали своїх дітей вірменськими іменами. В. Побуг-Гурський стверджує, що на початку XX ст. вірмени Могилева забули не тільки рідну мову, але і своє походження [4, с. 209].

Серед видатних представників могилівських вірмен: Оксент Ніколян – перший вірменський священник Могилева, який народився 1699 року у Львові [1, с. 164]; Щепан Кжиштофович – вірменський священник Могилева у 1748 – 1762 рр. [4, с. 205]; Шимон Кжиштофович – наступник Щепана Кжиштофовича, який закінчив будівництво вірменського костелу, помер у 1810 році і похований у побудованій ним же церкві [1, с. 165]; Овсеп Кристофорович – спочатку приходський священник, згодом – перший могилівський вірменський єпископ [1, с. 165]; Ян Кжиштофович Сетов – перший війт могилівських вірмен, багатий купець, людина чесна і справедлива (граф Потоцький доручив йому управління містом) [4, с. 205]; Юзеф Кжиштофович (1762 – 1816) – перший вірменський єпископ

Могилева, шість років очолював вірмено-католицьку єпархію Росії [1, с. 169]; Антон Вардересович – очолював могилівську єпархію у 1816 – 1822 рр.; Самуель Мошоро – очолював могилівську єпархію у 1822 – 1854 рр. [1, с. 171]; Рафаель Узунян (Єрканян) (1800 – 1863) – священик, у 828 р. приїхав у Могилів і чверть століття був священником вірменської церкви, один рік – єпископом, видатний теолог, літератор, перекладач (у доробку: переклад вірменською мовою «Іліади» Гомера, «Енеїди» Вергілія, драматичних творів Мольєра) [1, с.167; 250].

В сучасному Могилеві-Подільському до прямих потомків могилівських вірмен відноситься родина Вартановичів, родинне гніздо яких розташоване по вулиці Вірменській (донедавна вул. Третя Гвардійська). Відомо, що прадід Людмили, Миколи та Артура Вартановичів – Кайтан Вартанович вважав себе вірменином, був вірмено-католиком. Їхній дід – Антон Кайтанович – був ковалем, а батько – Станіслав Антонович – працював машиністом на залізниці. Вірменською мовою молоді Вартановичі не володіють, але про вірменське коріння родини – знають.

Вірмени, які сьогодні проживають і працюють у Могилеві-Подільському, є вихідцями з Вірменії: одні приїхали в Україну навчатися, одружилися та залишились тут; інші – в пошуках кращого життя.

Найбільш знаним у місті є Давит Вараздатович Бабаджанян, який приїхав до Могилева-Подільського у 1988 р. Він відомий підприємець та меценат. Донедавна, коли вірмен у місті було чимало, він очолював вірменську общину. Д. Бабаджанян за власні кошти утримує клуб настільного тенісу, організовує регіональні та міжнародні змагання з цього виду спорту, є головою федерації настільного тенісу міста. Матеріально допомагає інвалідам та сім'ям воїнів АТО. Високу оцінку його громадській діяльності дає міський голова Могилева-Подільського Петро Бровко. Могилівчанам також відомо про діяльність підприємця Бзнуні Карена Буртеловича.

Вони свято бережуть та примножують кращі традиції вірменської громади міста над Дністром.

Джерела і література:

1. *Григорян В. Р.* История армянских колоний Украины и Польши (армяне в Подолии) / В. Р. Григорян. – Ер.: Изд-во АН Арм. ССР. – 1980. – 291 с.

2. *Ефименко Александра*. Очерки истории Правобережной Украины. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки / Александра Ефименко. – Т. I. – СПб., 1905.

3. Приходы и церкви Подольской епархии. Под редакцией священника Евфимия Сецинского. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2009. – 996 с. (Бібліотека української краєзнавчої класики).

4. *Pobog Gorski Wladislaw*. Powiat Mohylowski w gubernii Podolskiej / Pobog Gorski Wladislaw. – Krakow,1902.

5. *Дашкевич Я. Р.* Розселення вірменів на Україні в XI – XVIII ст. / Я. Р. Дашкевич // Український історико-географічний збірник. – Вип. 1. – Київ, 1971.

6. *Карачківський Михайло*. Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII ст. / Михайло Карачківський // Історико-географічний збірник. – Т. IV. – Київ, 1991.

7. *Афанасьєв-Чужбинський О*. Подорож у Південну Росію / О. Афанасьєв-Чужбинський. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – 469 с.

8. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – Київ, 1972. – 778 с.

9. Энциклопедический словарь. – Т. XXXVIII. – СПб., 1896.

Стефанія БАЖЕНОВА

ПАМ'ЯТКИ ВІРМЕНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В СИСТЕМІ ТУРИСТИЧНИХ МАРШРУТІВ ПО м. КАМ'ЯНЦЮ-ПОДІЛЬСЬКОМУ

У статті подана коротка історія та опис архітектурних пам'яток вірменської культури XIV – початку XX ст. м. Кам'янця-Подільського, їх сучасний стан й використання в туристичній сфері.

Ключові слова: *Старе місто Кам'янця-Подільського, вірменський квартал, Вірменський ринок, пам'ятки, туристичний маршрут.*

Кам'янець-Подільський – унікальне місто за природною топографією, історією, займає третє місце за кількістю пам'яток після Києва та Львова. Кожна пам'ятка, вулиця, мур просякнуті багатовіковою старовиною, що робить його неповторним, важливим центром українського і світового туризму.

Населення трьох народів (українці, поляки, вірмени) понад п'ять століть проживало на оточеному водою скельному острові – тепер Старе місто, кожен з яких мав свою частину території, розбудовуючи її, творячи там історію і зберігаючи та розвиваючи свою культуру. Війни, природні катаклізми змінили обличчя Кам'янця-Подільського, але й сьогодні він надзвичайно цікавий для туристів, особливо його південно-західна частина Старого міста, або так званий Вірменський квартал.

Ряд вірменських істориків датою переселення вірмен на давньоруське Пониззя, куди входила Кам'янеччина, вважають 1062 рік [1]. З цією датою не погоджуються українські науковці. Зокрема, ще наприкінці XIX ст. Н. Молчановський припустив, що вірмени з'явилися на Пониззі-Поділлі у XIII ст. [2]. Цього датування дотримується сучасна дослідниця вірменських пам'яток О. Пламеницька [3]. Натомість, Я. Дашкевич, вивчаючи вірменські хроніки, дійшов висновку, що вірменські родини оселилися в Кам'янці-Подільському лише в останній чверті XIV ст. [4], і з ним погоджуються сьогодні більшість дослідників цієї проблеми. Якби то не було, але незаперечний факт початків формування і становлення стійкої вірменської громади в Кам'янці зі своєю територією і самоврядуванням припадає на кінець XIV – XV ст., а її функціонування тривало до початку XX ст., що дало їй змогу залишити потужну спадщину матеріальної і духовної культури.

Отже, на межі XIV – XV ст. Кам'янець-Подільський, який отримав ще 1374 р. магдебурзьке право, розбудовується: вдосконалюється фортифікаційна система міста і замку, на острові постають бруковані вулиці, мурovані житла, перші кам'яні храми. Поява цих споруд так чи інакше була тісно пов'язана з вірменами, які добре володіли технікою будівництва з каменю. Вірменські переселенці стали для Кам'янця тією точкою опори, від якої почалося відродження міста після монголо-татарської навали. Цей мужній народ знайшов на Поділлі другу батьківщину і доклав чимало зусиль для її збагачення, укріплення і розбудови.

У XIV ст. почав формуватися у Кам'янці вірменський квартал, пам'ять про який зберігається у жителів міста й досі. Він виник на схилястій південній околиці острова. Вірмени, призвичаєні до будівництва в гірських умовах, успішно освоїли цю територію, яка спочатку не перевершувала чверті острова, впровадивши терасну систему господарювання. Північною межею вірменського кварталу стала вулиця, що пролягла на місці нинішнього Вірменського ринку, прямуючи від замкового мосту до церкви св. Параскеви П'ятниці. Південною межею цього кварталу став крутосхил до берегів р. Смотрич [5]. Отже, для всіх, хто цікавиться вірменськими пам'ятками, туристичний маршрут пролягає до колишнього вірменського кварталу.

Першим екскурсійним об'єктом у цьому кварталі виступає майдан, який має назву Вірменський ринок. У XIX – на початку XX ст. його називали Губернаторською, у XX ст. –

Радянською площею. Насправді, у XV – XVIII ст. цей майдан належав вірменам, які тут влаштовували торгівлю, ярмарки, на які з'їжджалися купці зі всього Поділля та суміжних країн, а навколо ринку містилися ремісничі цехи та склади, на жаль, які не збереглися. Під бруківкою майдану археологи виявили трипільське нашарування, яке засвідчує, що ця територія була заселена з V тис. до н. е. [6].

Саме від Вірменського ринку розпочинається Вірменська вулиця, найбільш цікава для туристів визначними історичними пам'ятками, в першу чергу головним вірменським храмом св. Миколи. У другій половині XVIII ст. з майдану на Вірменську вулицю слід було проходити під кам'яною аркою. Вона сполучала будинок Вірменського пробста, більше відомого як вірменський торговий будинок, який належно відреставрований і використовується як археологічний музей та для зібрання колекції язичницьких ідолів Подністров'я. Трохи нижче на правій стороні вулиці розташовується збережений палац знаменитого коменданта кам'янецької фортеці Яна де Вітте. На рубежі XVIII – XIX ст. арку зруйнували.

Найпривабливішою архітектурною пам'яткою Вірменської вулиці є збережена дзвіниця Вірменського Миколаївського собору. Сам собор, на жаль, був знищений у 1935 р. Залишився лише арочний вхід з боку Вірменської вулиці. П'ятиповерхова споруда дзвіниці чудово проглядається з усіх куточків міста. Вона збудована у 1565 р. Під час турецької навали 1672 р. споруда зазнала незначних пошкоджень, і в 1770 р. в ній влаштували капдицю св. Стефана. Дзвіницю реставрували в 1958 р., а в 1978 р. її досліджували київські реставратори і виявили залишки живопису, які датуються XVIII ст. [3; 6; 8].

Надзвичайно цікавим для туристів є будинок 2-а, що на Вірменській вулиці. Його називають будинком коменданта і оселею де Віттів, і палацом Потоцької, палацом Яна де Вітте [7].

В екскурсійному маршруті важливе місце займають будівлі вірменських складів поряд з храмом св. Миколи і палацу Яна де Вітте, розташовані в Миколаївському провулку, що прилягає до Вірменської вулиці. Це чотири споруди, головні фасади яких простягаються до 40 м вздовж північної сторонни Миколаївського провулку. Після 1602 р. зведено східний наржний будинок. Усі чотири будівлі споруджувались як житлові, а напівпідвальні приміщення використовувалися як торгові склади. Найближчий будинок (Миколаївський провул., 4) належав багатому вірменину та мав довгу веранду з виноградником. На жаль, цей будинок знаходиться в край занедбаному стані [8].

Будинок вірменського причету розташувався на південь від Миколаївської церкви. Спочатку в XV ст. це були два окремих вірменських будинки, що стояли на відстані близько 6 м. один від одного. На початку XVIII ст. будинки об'єднали. Відповідно обладнали й прикамерний підвал.

Наступним важливим об'єктом маршруту є вулиця Шпитальна – найдовша вулиця вірменського кварталу. Найважливіші споруди вулиці – колишній вірменський шпиталь та колишні казарми фортеці. Зокрема, історія вірменського шпиталю така. В 1614 р. кам'янецькі вірмени за власні кошти збудували кам'яний шпиталь для бідних, який складався з кількох споруд, які стали першою лікарнею в місті. До наших днів збереглася одна із них – двоповерховий будинок у формі літери «Г» [10].

Казарми фортеці – одна з найвідоміших кам'янецьких архітектурних пам'яток. Їх збудували в 1760 – 1788 рр. неподалік від Руської брами, і утворили оборонний вузол на півдні Старого міста. Казарми називають ще Віттовими, а, отже, в їх спорудженні брав участь комендант фортеці, військовий інженер, архітектор Ян де Вітте, який мав вірменське коріння. З 1816 – до 1920 рр. у казармах містився військовий шпиталь, з яким пов'язані імена В. Даля, М. Булгакова [5; 9].

Вірмени, обживаючи південні схили острова, влаштували три тераси, які збереглися і визначають забудовну топографію міста. Вони утворили три паралельні вулиці – сучасні Успенську, Тринітарську та Шпитальну, де розміщувалися житла більшості вірмен міста. Це яскраві пішоходні екскурсії для туристів.

Кам’янецькі вірмени були вправними будівничими, мужніми воїнами, обдарованими ювелірами і торгівцями, а тому їх історію і сьогодні можна прочитати у чудернацьких візерунках в камені, що обрамлюють вікна кам’яниць XVI ст. заможних вірменських купців, мистецьких творах у картинній галереї, що нині функціонує у вірменському кварталі.

Сьогодні в місті існує невелика вірменська община, яка відроджується, міцніє. А тому можемо стверджувати, що вірменські пам’ятки Кам’янця-Подільського відродяться і далі будуть окрасою нашого краю.

Джерела та література:

1. *Григорян В. Р.* История армянских колоний Украины и Польши (Армяне в Подолии) / В. Р. Григорян. – Ереван: Изд-во АН Арм. ССР, 1980. – 291 с.
2. *Молчановский Н.* Очерк известий о Подольской земле до 1434 г. / Н. Молчановский – К., 1887. – 388 с.
3. *Пламеницька О.* Християнські святині Кам’янця на Поділлі / Ольга Пламеницька. – К.: Техніка, 2001.
4. *Дашкевич Я.* Кам’янець-Подільський у вірменських джерелах XIV – XVI ст. / Ярослав Дашкевич //Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 57 – 62.
5. *Петров М. Б.* Кам’янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть / Микола Петров. – Кам’янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.
6. *Петров М. Б.* Вірмени на Поділлі: посібник / Микола Петров. – Кам’янець-Подільський: Центр поділлєзнавства, 1995. – 40 с.
7. *Будзей О.* Вулицями Кам’янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005.
8. *Задорожнюк А. Б.* Вірменський храм св. Миколи у Кам’янці-Подільському (Історія пам’ятки) / Андрій Задорожнюк, Микола Петров. – Кам’янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2009. – 64 с.
9. *Шкурко С. К.* Армянские архитектурные памятники в городе Каменец-Подольском / С. К. Шкурко // Историко-филологический журнал. – Ереван, 1968. – № 2. – С. 233 – 244.
10. *Мазурик Є. В.* Вірменська община у Кам’янці-Подільському в XI – XVII ст. і її шпиталь для бідних // Мазурик Є. В. Нариси про минуле і сьогодення медицини Кам’янця-Подільського та Хмельниччини / Євген Мазурик. – Кам’янець-Подільський: Абетка, 1999. – С. 30 – 39.

Богдана ОПРЯ,
Ігор ОПРЯ

МИКОЛАЇВСЬКА ЦЕРКВА КАМ'ЯНЦЯ-ПОДІЛЬСЬКОГО ЯК АРХІТЕКТУРНА ПАМ'ЯТКА ТА ТУРИСТИЧНИЙ ОБ'ЄКТ МІСТА

У статті виявлено цікаві факти з історії церкви св. Миколая у м. Кам'янці-Подільському. З'ясовано визначну роль вірменської громади у побудові храму та його функціонуванні у добу середньовіччя. Визначено туристичний потенціал цієї архітектурної та сакральної пам'ятки.

Ключові слова: *церква, вірмени, вірменська громада, храм, туристичний об'єкт, заповідник.*

Кам'янець-Подільський цілком заслужено вважається одним з найкращих туристичних центрів України. Це одне з найдавніших історичних міст нашої Батьківщини, котре за кількістю історико-культурних та архітектурних пам'яток може скласти конкуренцію будь-якому місту Європи. Краса міста, багата історія та насиченість туристичними ресурсами завжди приваблювали сюди тисячі туристів з усього світу. Однією з архітектурних пам'яток міста є церква св. Миколая, котра, крім свого релігійного призначення, є важливим туристичним об'єктом Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець». Для повноцінного використання цього об'єкту у туристичній діяльності необхідно всебічно дослідити історію її заснування та функціонування. Адже історія храму тісно пов'язана з життям вірменської громади, яка відігравала значну роль у житті Кам'янця-Подільського. Вірмени, що оселялися в місті, століттями зберігали свої віру, звичаї, мову, культуру та стали одним з етносів, без якого неможливо уявити історію Поділля.

Важливе значення церкви св. Миколая в архітектурному ансамблі Старого міста, що на території колишнього вірменського кварталу, зумовило посилену увагу до нього боку істориків та краєзнавців. Серед багатьох дослідників, праці котрих стосуються теми роботи, варто відзначити Ю. Сіцінського [1], І. Винокура, Г. Хотюна [2], М. Петрова [3], О. Будзея [4], О. Завальнюка, О. Комарницького [5], А. Задорожнюка [6] та ін. Втім у їхніх працях церква св. Миколая розглядається серед довгого ряду інших архітектурних споруд Кам'янця-Подільського, причому суто в історичному контексті. Тому є необхідність оцінити цю архітектурну пам'ятку з точки зору можливостей її використання у туристичній сфері.

Отож, метою статті є з'ясування основних етапів функціонування церкви св. Миколая у Кам'янці-Подільському, визначення ролі вірменської громади у її будівництві та характеристика туристичного потенціалу цього об'єкту.

Одна з найдавніших церков Кам'янця знаходиться у провулку Миколаївський, що веде до Вірменської вулиці південної частини Старого міста. Вірменські переселенці прийшли на Поділля ще під час ординської окупації та заснували у місті колонію. Вірменським майстрам, які запровадили в місті муроване будівництво, належить завдячувати розбудовою міста. На вільному на той час пагорбі південної частини півострова виникло Вірменське містечко – з головною вулицею, окремим ринком, храмами.

Миколаївська церква оточена кам'яною огорожею, вона займає частину однієї з живописних терас міста. Історія виникнення церкви дотепер залишається загадковою, дослідники сперечаються щодо часу її виникнення. Деякі історики XIX ст., зокрема О. Сементовський (1862 р.), Ю. Ролле (1880 р.), ґрунтуючись на джерелах, що дотепер не збереглися, датували появу церкви XII – XIII ст. Із сучасних дослідників цю думку підтримував доктор архітектури О. Халпахч'ян (1980 р.). Доктор історичних наук В. Григорян (1980 р.) стверджував, що перший дерев'яний храм було побудовано у 1398 р.,

як Миколаївський, потім переосвячено на Благовіщенський і 1577 р. перебудовано в камені [4, с. 175].

У вірменській церковній хроніці говориться про будівництво нового мурованого храму шляхетним Григором, який, продовжуючи справу Сінана, заклав фундамент нової церкви св. Миколи у 1566 р., будівництво якої було закінчено у 1577 р. [6, с. 21]. Новий храм стає кафедральним. У церковній ризниці розміщувались скарбниця й архів, зберігалися печатка, міська хоругва, привілеї та грамоти королів, літургійні книги та ін. [7, с. 84].

Відомі дослідники А. Задорожнюк та М. Петров стверджують, що другий Вірменський Миколаївський храм постав у 1495 р. Скоріше за все, на той час він був дерев'яним, а необхідність його будівництва була зумовлена зростанням чисельності вірменської громади міста, релігійні потреби якої вже не задовольняла існуюча церква [6, с. 21]. Після будівництва нового храму, старий – пересвятили у Благовіщенський.

Під час облоги Кам'янця турками у 1672 р. Миколаївська церква зазнала значних руйнувань, а в роки наступного турецького панування продовжився занепад цієї святині. Лише у 1756 р. вірменська община змогла розпочати фінансування відбудови церкви. Будівельні роботи були завершені у 1767 р. [6, с. 21]. Після освячення вона стала головним вірменським храмом, а Благовіщенська церква тоді ж стала капличкою, приписаною до нього.

У 1811 р. кам'янецькі греко-католики, які не мали церкви, випросили у єпархіального керівництва дозвіл перетворити Благовіщенську каплицю на греко-католицьку церкву та переосвятити її на церкву св. Миколая Чудотворця. Втім, греко-католицькою церква була недовго. Після її ліквідації у Російській імперії у 1839 р. церква стала православним храмом [4, с. 176].

У 1890 р. до церкви св. Миколая добудували притвор, потім з обох боків – кам'яні мури з проходами (в архітектурі їх називають аркбутанами). У 1901 р. при вході на церковне подвір'я побудували дзвіницю Миколаївської церкви. Перед центральним фасадом церкви з'явився невисокий дерев'яний тамбур. Так Миколаївська церква набула сучасних рис [9, с. 231].

За радянських часів, у 1962 р. храм було зачинено. У церкві розмістили спецархів. А в грудні 1990 р. Миколаївську церкву передали Українській православній церкві Московського патріархату. Повернулися до храму ікони, частина з яких, зокрема Миколи Чудотворця, зберігалась причтом Свято-Покровської церкви. 19 липня 1991 р. хресною ходою її було перенесено до Миколаївської церкви [8, с. 80]. І тепер, щонеділі вузенькою вуличкою Старого міста з самого ранку йдуть віруючі до відновленого храму, де їх зустрічає церковний дзвін.

Миколаївська церква – єдина в місті архітектурна пам'ятка, що дійшла до нас майже у первісному вигляді. Церква є типом однодільного безстовпного храму з вівтарною абсидою та конховим покриттям, що склався ще в до монгольський період, а в українській архітектурі Поділля у XV – XVI ст. був найбільш поширеним. Церква св. Миколая – це зразок храму оборонного типу. Мінімальними мистецькими засобами створено враження монументальності і неприступності. Будівля невисока, але майже нерозчленована поверхня її стін з маленькими віконцями-бійницями десь аж під самим дахом та могутні контрфорси ніби підносять її вверх над землею. Дивлячись на цю споруду, віриш, що у давні часи вона була скоріше воїном, ніж храмом [2, с. 32 – 35]. Простота архітектурного рішення пам'ятки у поєднанні з декором робить її однією з найцікавіших споруд пізньороманського стилю.

Цікава драматична, а почасти й трагічна, історія церкви св. Миколая, її архітектурні особливості надають цій споруді цінності з точки зору туристичної привабливості. Церква розташована у мальовничому куточку Старого міста. До неї веде звивиста дорога, вимощена старовинною бруківкою. Стіни провулку також вимурувані з каменю, що створює особливу атмосферу та переносить туристів у давні історичні епохи. Сама церква невелика, та напрочуд затишна, а тому справляє позитивне враження на відвідувачів.

На жаль, побачити Миколаївську церкву вдається лише найдопитливішим гостям міста, оскільки вона знаходиться поза основними туристичними маршрутами і, традиційно, екскурсоводи ведуть групи туристів до Ратуші, Старої фортеці, костелу св. Петра і Павла тощо. Така вибірковість екскурсоводів пояснюється великою кількістю туристичних об'єктів Кам'янця-Подільського та обмеженістю терміну перебування у місті пересічного туриста.

Цікаво, що вірменська громада пам'ятає свою історію, яка відображена, зокрема і в архітектурних пам'ятках міста. Велику роботу по збереженню та популяризації національно-культурних традицій веде обласна спілка вірменської національної культури «Арарат», яка входить в Спілку вірменів України. Члени спілки «Арарат» – учасники різноманітних свят, організатори ювілейних вечорів видатних діячів культури вірменського народу. Представники вірмен Поділля є активними учасниками обласних фестивалів національних культур. Спілка вірменської культури «Арарат» веде велику роботу по відновленню та реставрації історичних пам'ятників, церков, що пов'язані з історією вірмен на Поділлі, зокрема церкви св. Миколая в місті Кам'янці-Подільському. При церкві діє недільна вірменська школа для дітей [10].

Отож, церква св. Миколая у Кам'янці-Подільському є важливою архітектурною та сакральною пам'яткою й водночас туристичним об'єктом заповідника «Кам'янець». Сучасним виробникам інноваційного туристичного продукту слід обов'язково включати церкву св. Миколая до туристичних маршрутів Старого міста, рекомендованих для перегляду туристами та екскурсантами.

Джерела та література:

1. *Сецинский Е.* Город Каменец-Подольский / Е. Сецинский. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 250 с.
2. *Винокур І. С.* Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / І. С. Винокур, Г. М. Хотюн. – Львів : Каменяр, 1981. – 95 с.
3. *Петров М. Б.* Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV – XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М. Б. Петров. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2012. – 480 с.
4. *Будзей О.* Вулицями Кам'янця-Подільського / Серія «Історичні місця України» / О. Будзей. – Львів : Світ, 2005. – 272 с.
5. *Завальнюк О. М.* Кам'янець-Подільський: історія і сучасність / О. М. Завальнюк, О. Б. Комарніцький. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006». – 2011. – 136 с.
6. *Задорожнюк А.* Вірменський храм св. Миколи XV – XVIII ст. у Кам'янці-Подільському / А. Задорожнюк, М. Петров. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори – 2006», 2009. – 64 с.
7. *Пламеницька О.* Сакральна архітектура Кам'янця на Поділлі / О. Пламеницька. – Кам'янець-Подільський : АБЕТКА, 2005. – 388 с.
8. *Столяренко В.* Свято-Миколаївський храм / В. Столяренко // Православный взгляд. – 2009. – № 3. – С. 74 – 80.
9. Кам'янець-Подільський : туристичний довідник. – Львів – Кам'янець-Подільський : Центр Європи, 2003. – 320 с.
10. Вірмени. Історична довідка [Електронный ресурс]. – Режим доступу : http://odb.km.ua/?dep=1&dep_up=1064&dep_cur=1068

Анатолій ТРЕМБІЦЬКИЙ,
Лілія ІВАНЕВИЧ

ОЛЕКСАНДР АВАГЯН – МУЗИКАНТ, ПОЕТ, СПЕЛЕОЛОГ, АРХЕОЛОГ

У статті йдеться про неординарну особистість, талановитого музиканта, поета, відомого композитора, спелеолога, археолога, людину, небайдужу до історії України, Олександра Авагяна, якого доля пов'язала з багатьма регіонами України, в тому числі з Поділлям. Розповідається про його життєвий шлях, творчі здобутки.

Ключові слова: *поет, музикант, композитор, спелеолог, археолог, Україна, Вірменія.*

Знаний український поет, музикант, спелеолог і археолог ***Олександр Беніамінович Авагян*** народився 12 листопада 1944 р. в Києві. Його мати – українка, а батько – вірменин. «Його дід, батько [*суддя Верховного суду УРСР – **А. Т.***] і мати були юристами [1; 2; 3; 4; 5]. Поява на світ дитини не заподіяла молодим батькам особливого клопоту: вони не бігали по магазинах у пошуках дитячого ліжечка, коляски, манежі, не купували дитяче харчування. Усього цього просто не існувало в Києві сорок четвертого року. Промисловість країни працювала на війну. Районний відділ соціального забезпечення видав новому громадянинові шість пелюшок, які у міру потреби просушувалися в кімнаті у розжареної до червоності залізної печі. Видали продовольчі картки. І з таким запасом матеріальних благ немовлям розпочав своє життя» [1, с. 50].

«Школа, в якій вчився Олександр, була звичайною і нічим не привабливою. Казармово-однакові класи, голі стіни, прикрашені у кращому разі портретами вождів, мінімум наочних посібників. А ще – повна відсутність навчальних ігор, прогулянок і спілкування з природою. Вчителі були заклопотані тільки виконанням програм і підтримкою дисципліни». Крім того, він навчався ще й в музичній школі. «Вільного часу було так мало, що хлопчик завжди страждав від неможливості бути зі своїми однолітками стільки, скільки йому хотілося б. Роки дитинства були украй бідні святами і розвагами, іграшками і забавами». Олександр «був не таким, як усі. Це виражалося в несподіваних вчинках, непокорі, порушеннях дисципліни, іноді зухвалій поведінці». Він був «здатний, розумний і в чомусь талановитий, не хуліган». Закінчивши школу, він не вступав до університету, а пішов працювати і змінив багато професій: слюсар на заводі, учень монтера зв'язку, електромонтер, інструктор по вітрильному спорту, керівник самодіяльного оркестру, лаборант. «Зміна місць не була для нього пошуком професії», адже своє покликання «стати поетом і музикантом він усвідомив рано. Але... якщо ти справжній поет, то і за токарним верстатом не пропадеш» [1, с. 51]. У цей період Олександр із друзями облюбували старий шестиповерховий неповторно оригінальний будинок поруч Андріївського спуску, який називали «Замок Річарда». Його вузькі вікна нагадували бійниці, а загострені вежі даху – древній замок з унікальним оглядовим майданчиком з якого відкривалася«несподівана маловідома панорама Києва». Тут Олександр та його друзі почували себе вільно, їх «охоплювало відчуття причетності до древніх київських легенд, чудової краси міста». Для нього«Замок Річарда» – це не просто будинок, а «цілий світ романтики і марень». Тут він «вдень, і вночі: милувався красою Дніпра, грав на гітарі, співав. І завжди поруч були його друзі» [1, с. 52].

У 1964 р. Олександр вступив на перекладацьке відділення факультету іноземних мов Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. Проте, провчившись чотири роки в університеті, перейшов на історичний факультет Київського педагогічного інституту (*нині – Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова – **А. Т.***), який закінчив лише в 1981 р. Життя Олександра «було до межі насичене навчанням, цікавими подіями, подорожами, враженнями і знайомствами. Він жив жадібно і не оглядаючись, поспішав

скрізь побувати, все побачити і випробувати, немов відчуваючи, що йому відпущено коротке життя». Університет став школою становлення його як особистості, школою розвитку його здібностей. Він упродовж багатьох років працював у студентському наметовому таборі «Хімтурист» на березі Десни біля с. Новосели Києво-Святошинського району. Табір, життя в якому ґрунтувалося на принципах студентського самоврядування, і його начальником міг бути лише студент, був своєрідною віддушиною в заорганізованому житті студентів і викладачів університету, місцем, де можна було жити у згоді з навколишньою природою і за законами честі, добра й товариства [1, с. 59]. Саме для «Хімтуриста» Олександр написав «Марш ветеранів» [1, с. 60].

Ще навчаючись в університеті, Олександр Авагян і його друзі дізналися, що в Тернополі є група ентузіастів-спелеологів, добре знайомих з одними з найбільшими в світі підземними карстовими печерами в гіпсі на теренах області та займаються їх вивченням. Олександр з групою друзів-студентів уже в 1969 р. вперше побував в печерах і відтоді й до кінця свого життя не втрачав до них цікавість[1, с. 62]. Коли студенти вперше спустилися в печеру «Блакитні озера», в ній було зафіксовано проходження людиною 27 км, а за життя С. Авагяна загальна протяжність досліджених різними експедиціями ходів налічувала вже 107 км [1, с. 64 – 65].

Він був залюблений в кам’яний хаос печер, коли настають миті, що «втрачається земне відчуття верху і низу, оскільки немає нічого, до чого можна було б застосувати поняття «підлога», «стеля», «стіна»,коли «пропадають уявлення про сонце, зелену рослинність, вітерець», коли «життя на поверхні землі здається далеким і нереальним» й при цьому всі «почуття захоплені фантастичною обстановкою і подоланням надзвичайних труднощів» [1, с. 63].

Робота в печерах зробила Олександра Авагяна відомим спелеологом. Він був членом спелеологічної секції «Поділля» і контрольно-рятувальної спелеологічної служби, брав участь у складі сімдесяти підземних спелеологічних експедицій, у вивченні сотні печер Тернопільщини, Поділля, Волині, Криму й Кавказу. Виїжджав у Вірменію, побував в Чехословаччині. В якості начальника спелеозагону проводив дослідження в підземеллях Острога, Кам’янця-Подільського, Володимира-Волинського, Чернігова, Києво-Печерської Лаври та інших археологічних об’єктах України. Він «обійшов трохи не усю Україну без гроша в кишені, але з радістю в серці, що його покликали, що він потрібний, що він уміє те, чого не можуть інші» [1, с. 66]. Склади цих експедицій мінялися, адже одні зазнавши все одного разу, більше туди не прагнули, комусь це було не під силу. Олександр же був постійним учасником поїздок, проводячи свою безкорисливу працю з дослідження труднопрохідних відомих печер [1, с. 63]. Він став співзасновником української спелеоархеології (*скелеїстики*), є автором першої наукової систематизації давньоукраїнських печерних споруд. Організовував експедиції для дослідження печер «Озерна», «Оптимістична» біля с. Кривче і «Блакитні озера» біля с. Стрілківці Борщівського району Тернопільської області, де було виявлено, що вони – одні з найбільших у світі. Після загибелі О. Авагяна тернопільські спелеологи відкрили в «Блакитних озерах» нову велику галерею виняткової краси, покриту великими білосніжними кристалами, яку назвали ім’ям Саші Авагяна за багаторічну активну участь в дослідженні гіпсових печер на Тернопільщині. Враження від перебування в печерах лягли в основу його пісень «Блакитні озера», «Каміни», «Тут не віють вітри». Він «був улюбленим бардом усіх спелеологів країни. Тисячі спелеологів, збираючись на зльотах, змаганнях і експедиціях» й досі співають його пісні [1, с. 66].

О. Авагян, розуміючи дитячий інтерес до «потайних ходів», пошуку «кладів» і страшних печер, притягнув їх до розкопок й учив всьому, що треба знати спелеологові:«лазити по канату, правильно взуватися і збирати рюкзак, ставити намет і розпалювати костер, варити нехитру похідну їжу». Він згуртував дитячий колектив, зробив їх друзями на все життя, запалив у них вогник, який звав їх у дорогу. Він навчив їх любити людей і природу[1, с. 64].

Олександр Авагян, починаючи зі студентських років, багато подорожував, був на історичній батьківщині Вірменії, потім Грузії, Прибалтиці, Криму, Крайній Півночі, Сибірській тайзі, на Байкалі, в Саянах, Карпатах, у Москві, Ленінграді й Кенігсберзі. Майже всі поїздки, за винятком відряджень, були за свій рахунок. Часто доводилося їздити і без квитків, вигадуючи способи порятунку від контролерів і ревізорів. «Одного разу він без проїзного квитка зумів навіть потрапити в пасажирський літак і долетіти до Іркутська – на побачення з дівчиною»[1, с. 60]. У студентські роки він виїжджав на літні етнографічні експедиції по Сибірській тайзі чи на Байкал. «Він прагнув побачити світ, загадкову природу тайги, пізнати труднощі і принади кочового життя, відчути себе першопрохідцем хоч би на маленькій стежині». Він мріяв «пожити на волі, самому керувати своїм життям, піклуватися про сьогоднішній і завтрашній день, вийти з рамок сірої повсякденності, випробувати себе». Із цих поїздок, де він «зустрічав хороших людей, які приймали його таким, яким він був», повертався «свіжим, упевненим в собі, спокійним і вкрай задоволеним»[1, с. 61].

Найзначнішою подією його життя в студентський період стає знайомство з народним фольклорно-етнографічним колективом «Веснянка» та його керівниками В. Нероденком і Г. Шуйскою. Олександр грає на банджо, гітарі, сопілці, співає в хорі. Щоліта, разом із «Веснянкою», виїжджав у Карпати, де збирав народні пісні, знайомився зі старовинними обрядами [1, с. 53], записував колядки, придивлявся до народних костюмів, ходив у гори по мисливських стежках. Ці подорожі стали для Олександра своєрідним культурним університетом, адже будучи вихованим у російськомовній сім'ї, «і ніким в дитинстві не залучений до української національної культури, він раптом став писати і співати пісні українською мовою». Він «любив народну музику і пісні, жив духом України і її народу. Все-таки мати його українка». Український композитор Вадим Смогитель дуже точно сказав про нього: «Він прийшов до України, як до храму!». Хоча О. Авагян мав чудові стосунки з колективом та керівниками «Веснянки», але мріяв про свій український естрадний ансамбль. У 1965 р. він залишає «Веснянку», проте впродовж усього свого життя підтримував дружні зв'язки з членами та керівниками «Веснянки»[1, с. 54].

Великий вплив на становлення Олександра як музиканта і композитора мало знайомство з творчістю знаменитої групи «Бітлз». У 1965 р. О. Авагян створює свою власну музичну групу – один із перших рок-ансамблів в Україні під назвою «Марія Оранта», до складу якої входили: кінорежисер В'ячеслав Криштофович, художник Валерій Вітер, математик Юрій Безцінний, Віктор Кушнір. Проте під впливом «зверху» вокально-інструментальна рок-група отримала назву «Березень». У 60-х рр. ХХ ст. колектив рок-групи зробив власними руками електрогітари і одним із перших почав виступати на концертних майданчиках. Молодіжна музична програма «Відеомлин» на українському телебаченні розпочиналась виступом «Березня» з піснею «Мельник» [1, с. 53]. Але, позбавлений матеріальної основи й підтримки з боку органів культури, «Березень», який нікого не представляв, як і багато інших талановитих колективів поступово розпався. Цьому також сприяли й вимоги офіційних органів до вибору репертуару – музикантам давали зрозуміти, що бажано виконувати «твори тільки членів Союзу композиторів, не схвалювалося виконання своїх пісень, переробка українських народних пісень просто заборонялись». Причіпки були й до текстів, наприклад, чому пісня називається «Чумацький шлях», а не «Зоряний шлях»? Чому співаєте «Думу про Боженка», адже ще«треба розібратися, за кого воював цей батько» і так чіплялася влада до кожної пісні[1, с. 57]. Через те, що група «Березень» нікого не представляла, їй не раз закривали шлях на різні фестивалі, перегляди й конкурси. Так, «Піснярі», перехвативши ідею «Березня», щодо виконання національної пісні з використанням нових естрадних інструментів, на відбірковому конкурсі «Алло, ми шукаємо таланти» в 1973 р. завоювали визнання і славу, а «Березень» програв. Проте останньою краплею, що переповнила чашу терпіння членів групи «Березень», стала крадіжка інструментів, наданих їй в користування Київським хоровим товариством. Коли не стало «Березня», О. Авагяна запрошували в інші чисто комерційні вокально-інструментальні ансамблі. Він відмовився від пропозицій і поступово його пісні стали творами «для

внутрішнього користування»– для друзів, для яких співав, грав і продовжував вигадувати нові пісні. Іноді його твори все-таки звучали з сцени, адже ще на початку 70-х років В. Криштофович познайомив склад «Березня» з Ніною Матвієнко, нині народною артисткою України[1, с. 58]. Їй сподобалися пісні «Березня», а пісню «Либідь» записала на радіо. Пізніше фірма «Мелодія» випустила платівку з його піснею «Зачекай». Олександр Авагян продовжував свою творчу діяльність як композитор і в співавторстві з М. Ніколаєвим і В. Криштофовичем створив рок-оперу «Марія Оранта», до якої увійшли його пісні «Ганка», «Мельник», «Чом на склі краплі…», «Чумацький шлях». Вже після трагічної загибелі йому прийшло повідомлення про гонорар за виконання його пісень в Іспанії. А по українському телебаченню була показана кіномозаїка з використанням його пісень «Чумацький шлях», «Дума про Боженка», «Мельник»[1, с. 59].

Олександр Авагян почав писати пісні ще з 60-х років. Опублікував збірник пісень «Чумацький шлях» (1993) і збірник поезії археологів «Пыль золотая» (1994). Його пам'яті присвячено щорічний Всеукраїнський фестиваль авторської пісні «Чумацький шлях» – «Моя Батьківщина. Пам'яті Олександра Авагяна». Організаторами заходу, який проводиться за сприяння Міністерства освіти і науки України та за підтримки Спілки вірмен України, є Вірменське товариство культурних зв'язків і Центр «Параджанов – АРТ».Головна мета конкурсу-фестивалю, – це залучення молоді до пізнання кращих традицій музичної культури в найрізноманітніших формах і жанрах, збереження пам'яті про кращі сторінки історії України, виховання почуття патріотизму. Прикладом для молодого покоління завжди були видатні люди, які своїм життям намагалися зберегти духовність, любов до рідної землі.

Любов Олександра до України, древнього Києва і великого Дніпро, захоплення героїзмом Запорізької Січі, зацікавлення українською історією та літературою, проростило в нього дбайливе відношення до старовинних українських замків і фортець. Водночас, він при кожній слушній нагоді говорив і гордився тим, що він по-батькові вірменин. Йому однаково були дорогі Україна й Вірменія і він «легко сприймав все те, що несуть культури цих зовсім різних народів»[1, с. 54].

Близько до серця він приймав своє вірменське походження і в сімнадцять років уперше побував в Єревані. Відтоді завжди почував себе причетним до великої вірменської сім'ї й використовував щонайменші можливості, щоб побувати у Вірменії. Останній раз в 1986 р., разом з А. Білоусом, обстежував підземні печери в Эхегнадзорскому районі (*Вірменія*) для визначення можливості їх перетворення в туристичний об'єкт. А коли в 1988 р. світ дізнався про перші страйки на підприємствах Єревану, він попередив сім'ю, що можливо «скоро він повинен поїхати у Вірменію», адже «в такі вирішальні дні його місце там». Але через два місяці Олександра, який встиг прожити усього лише 42 роки, не стало [1, с. 43; 2; 3; 5], він трагічно загинув від руки його вихованця 25 липня 1988 р. у смт. Меджибожі Хмельницької області [1, с. 43].

Деякий час О. Авагян присвятив Києво-Печерській Лаврі, де працював екскурсоводом й цікаво розповідав відвідувачам не тільки про будівлі, але й про те, що знаходиться під ними [1, с. 79]. В Ближніх печерах Києво-Печерської Лаври, серед багатьох надписів на стінах, він виявив напис датований 1150 роком. Знані науковці С. Висоцький та І. Мовчан відзначили високий рівень його мистецького виконання. Наступний надпис, знайдений ним, підтвердив факт існування багаточисленної вірменської общини в Києві [1, с. 81].

Частину свого життя Олександр Авагян присвятив археологічним дослідженням, повертаючи нащадкам те, що зберігалося за завісою минулих століть. Ще з дитинства Олександр, як майже всі хлоп'ята післявоєнного Києва, був«археологом». Адже вони потайки від дорослих відкопували залишки кулеметів, іржаві нагани, гільзи і хрести-нагороди. Вперше в справжню археологічну експедицію Олександр потрапив, коли йому було років сімнадцять. Знаний київський археолог Е. Махно збирала експедицію й прийняла його робітником. У той час сім'я Авагян мешкала в будинку по вулиці Володимирській, 6, в підвалі якого розміщувався сектор археології Києва Інституту археології АН України. Олександр познайомився з молодими археологами й став працювати в них за

короткостроковими договорами, а пізніше його прийняли лаборантом. Так він «опинився в середовищі, де, як йому здавалося, вибирають професію не заради влади, кар'єри, завидного службового стану або грошей, а заради науки, радості пошуку і щастя»[1, с. 72].

Він віддав усі свої знання і сили найменш вдячному об'єкту – трудомісткій і небезпечній роботі в антропогенних печерах, де не можна розраховувати заздалегідь на який-небудь науковий результат. Був щасливий, що виявився причетним до великих археологічних відкриттів. Так, під Успенським собором в Києво-Печерській Лаврі він знайшов срібляну пластину з написом про поховання Петра Могили – митрополита Київського і Галицького, засновника Києво-Могилянської колегії в XVII ст. Археолог Лариса Сиволап згадує: «Мене уразило його відношення до об'єкту розкопок, взагалі до старовини, як до чогось живого, тільки покаліченому часом». Брав активну участь у багатьох великих подіях, що мають відношення до древнього Києва, зокрема, у виявленні дерев'яних будівель при будівництві метрополітену на Подолі в 1972 р. [1, с. 73]. На 12-ти метровій глибині були розкриті цілі квартали добре збережених залишків зрубових будівель, що дозволило київським ученим відтворити зовнішній вигляд древнього міста і соціальну картину життя предків IX – X ст. [1, с. 74]. Після розкопок на Подолі брав участь в археологічних роботах на території Житнього ринку, де також було розкрито немало зрубів і цілих садиб. Для Олександра це «була справжня практична школа, і він там пропадав цілими днями». В 1981 р., він як волонтер, брав участь у дослідженні площі Жовтневої революції (*нині – Майдан Незалежності*) в м. Києві під час його реконструкції. Ці археологічні дослідження були позаплановими, терміново потрібні були робітники, не було ні фінансування, ні технічної підтримки, все лише на довірі, ентузіазмі і безкорисливості. Олександр залучив до роботи своїх друзів і колишніх вихованців по клубу юних моряків. У скрутних погодних умовах, обмежені жорсткими, термінами археологи М. Сагайдак, В. Харламов і В. Ленченко зробили глибокий аналіз знахідок і зуміли виявити відомі за письмовими джерелами залишки Лядських воріт оборонного валу древнього Києва, через які в 1240 р. увірвалися в місто полчища завойовника Батия. Олександру повезло – «свої перші кроки в археології він зробив в атмосфері цікавих наукових відкритті в суспільстві кваліфікованих і захоплених своєю справою людей» [1, с. 77].

У період 1981 – 1984 рр. працював археологом Архітектурно-археологічного загону Інституту археології АН УРСР, а в 1985 – 1988 рр. – археологом Українського спеціалізованого науково-реставраційного проектного інституту. Так, у 1984 р., працюючи в складі архітектурно-археологічного загону на території Києво-Печерської Лаври, виявив приміщення під дзвіницею на соборній площі, від якого в різних напрямках розходилися галереї, на думку науковців,– це ходи сполучення Печерської фортеці, яку будував Петро I у 1706 р., напередодні Північної війни між Росією та Швецією. Ці ходи могли бути призначені для таємного виводу військ, щоб нанести удар у тил ворога під час осади фортеці [1, с. 80].

Він подорожував по різних регіонах України в складі археологічних експедицій, зокрема проводив археологічні розкопки на Подолі (*Київ*), Тульчині Вінницької обл., Святогородському монастирі (*Волинь*), ханському палаці в Бахчисараї, у Феодосії, Луцьку, Ізяславі, Кам'янці-Подільському та ін. Зокрема, у Старокостянтинові Хмельницької обл. він розкопував фундамент замкової церкви, де, разом із мистецтвознавцем Л. Крощенком, виявив під верхнім шаром штукатурки зображення князів Острозьких, батька і сина. При цьому варто відзначити, що це зображення – єдиний прижиттєвий портрет князя Костянтина Костянтиновича [1, с. 85]. В 1985 – 1987 рр. він очолював експедицію, до якої увійшли археологи М. Никитенко, О. Тищенко, Ю. Толкачов, яка продовжила археологічні роботи на об'єктах Меджибізького замку, розпочаті ще подільським істориком і археологом М. Ягодзінським[2; 4; 5].

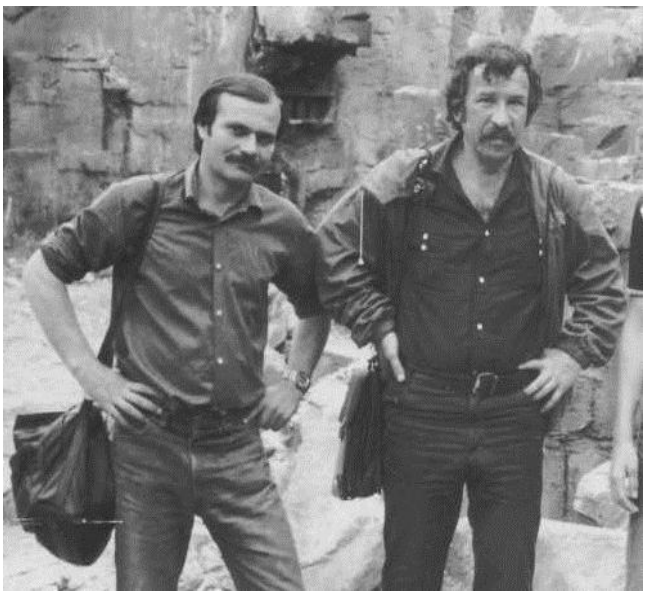

Археологи Ю. Толкачов і О. Авагян. Меджибіж. Літо 1987 р.

Олександр Авагян ініціював та очолював археологічній спелеологічні дослідження Лаврських і Звіринецьких печер, підземних споруд Кирилівської церкви (*всі – Київ*), Мовчанського монастиря (*Сумська обл.*), Острозького замку (*Рівненська обл.*).Так, у Володимирському соборі в м. Севастополі, намагався виявити причини заповнення всіх підвалів водою; в Ліваділйському палаці (*Ялта*)шукав причину осідання кутка споруди та появи тріщин у стіні, зокрема йому вдалося встановити, що причиною було заповнення сміттям дренажних систем і порушення правил їх експлуатації [1, с. 85].

Романтик і фантазер, яхтсмен Олександр Авагян завжди леліяв в душі мрію про вітрильний корабель, тому цікавився книгами про кораблі і коли йому потрапила в руки стара брошура про технологію будівництва вітрильного корабля, він вирішив його побудувати. Знайшовши на березі Дніпра старий човен «Ял-10», що розвалювався, разом із друзями взявся за справу. В цьому йому допомагало біля двох десятків дітей, які беззаперечно виконували капітанові вимоги О. Авагяна, брали активну участь у будівництві корабля. Вони любили корабель, який охрестили «Рахуба», і цінували можливість тут працювати. Олександр вигадав про неї пісню. Судно благополучно спустили на воду і ходили на ній по Дніпру до Київського моря. Проте начальство крейсерського яхт-клубу м. Києва вирішило прибрати «Рахубу» для себе, але судно, неначе не бажаючи служити новим хазяям, узяло й розсипалося [1, с. 66 – 67].

Дещо пізніше доля звела Олександра Авагяна з клубом юних моряків «Шквал» Ленінградського району м. Києва, де працював інструктором. Їм надали приміщення, старенький теплохід «Косенко» [1, с. 67], республіканський морський спортивно-технічний клуб ДТСААФ – подарував декілька шлюпок, а районний Будинок піонерів закупив сто комплектів парадної форми рядового складу Військово-морського флоту. О. Авагян працював методистом районного Будинку піонерів, а вечорами приходив в клуб,де вів заняття з вітрильного спорту. Він підтримував у дітях тягу до морської романтики, подорожей, морських легендах. Разом із дітьми влаштовував походи в Китаївські печери, їздив у карстові печери та археологічні розкопки на Тернопільщину, вчив знімати плани, обходити обвали. Намагався передати майбутньому поколінню своє захоплення археологією, для чого створив у клубі куточок археологічних знахідок, а потім і археологічний гурток. У цих експедиціях діти жили в наметах, вечорами біля вогнища співали під гітару написані в романтично-піратському дусі пісні О. Авагяна – «Рахуба», «Корсар», «На Південний Хрест», а також пісні про таємничі печери –«Блакитні озера», «Каміни», «Тут не віють вітри» [1, с. 68].

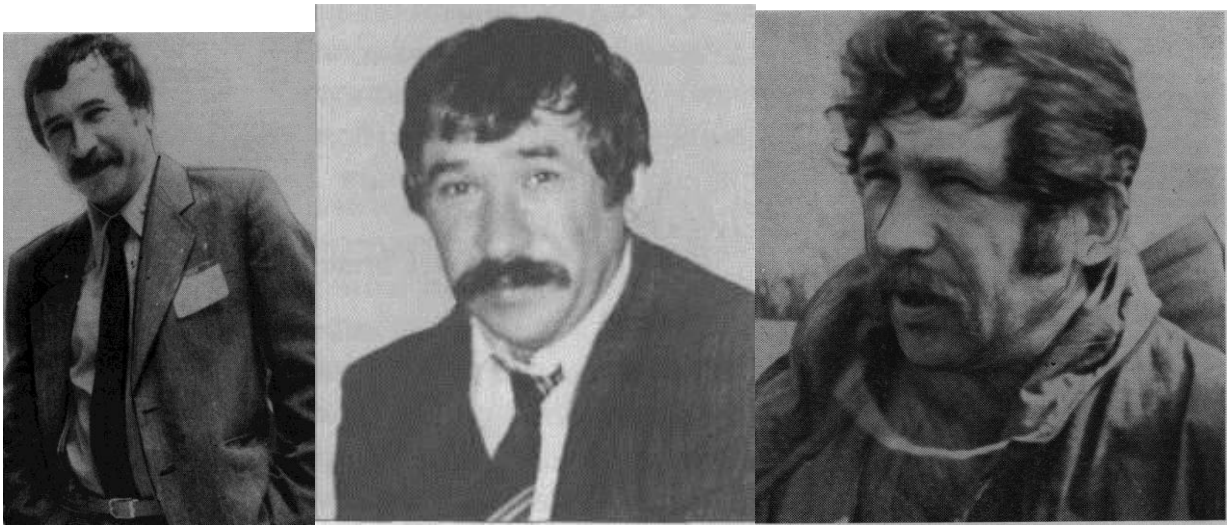

Олександр Авагян (*12.11.1944 – †25.07.1988)

Олександра Авагяна немає серед нас, але його пісні яскравою сторінкою ввійшли в життя людей, що його оточували. Він назавжди залишився в пам'яті як неординарна особистість, талановитий музикант, людина небайдужа до історії України. На жаль, так буває, що земний шлях людини закінчується раптово, занадто швидко. Але, за своє життя він встиг зробити дуже багато: поет, музикант, відомий композитор, спелеолог і археолог.

Олександр, єдиний і неповторюваний, не завжди простий і ясний, легко і швидко сходився з новими людьми, але далеко не кожен користувався його довірою. «Його логіка і бачення світу іноді не укладалися в загальноприйняту норму, і, бувало, якщо навіть ніхто з ним не погоджувався, він з якоюсь завзятістю стояв на своєму. При цьому він гостро відчував чужу біду. Якщо хто-небудь потребував допомоги, він робив усе можливе, щоб допомогти або шукав інших людей, здатних в даному випадку зробити необхідну підтримку». В«нього було неозоре число знайомих, і кожен з них вважав його своїм другом» [1, с. 47]. Знаний мікробіолог С. Мальцева згадує, що він «був настільки цікавою людиною, що за ним йшли навіть ті, хто не цілком розділяв його погляди» [1, с. 49]. Його життєве кредо – це «дружба, вірність, милосердя, подвиг, захист слабкого», а «обман і користь були для нього абсолютно неприйнятні», – згадує знаний фізик Д. Протвін. «У звичайному життєвому просторі він умів створити атмосферу романтики, героїзму, пригод і морального підйому. У нього було дуже багато знайомих, але поруч залишалися ті, хто здатний був налаштуватися на його душевну хвилю і проявити свої гідні риси і якості» [1, с. 48].

Він встиг прожити усього лише 42 роки й загинув при трагічних обставинах 25 липня 1988 року в смт. Меджибожі. Друзі, колеги, учні й просто знайомі, приголомшені його трагічною кончиною, багато зробили для збереження його доброї пам'яті. Йому були присвячені спеціальні передачі радіостанцій «Молода гвардія» й «Голос Америки», публікації в українській і зарубіжній пресі, вечір пам'яті в українському республіканському Домі літераторів, доповідь на офіційній академічній конференції україністів США, організованій ученими університету Ілінойса [1, с. 43]. Проте в Україні й досі відсутнє ґрунтовне монографічне дослідження про Олександра Авагяна.

Джерела та література:

1. *Авагян О.* Чумацький шлях / Олександр Авагян. – К.: «Медекол», 1993. – 88 с.

2. *Візнюк В. Г.* «Він прийшов до України, як до храму!». Пам'яті Олександра Авагяна: історика, археолога, спелеолога, музиканта / В. Г. Візнюк // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 6 – 11.

3. *Трембіцький А. М.* Всеукраїнський конкурс-фестиваль авторської пісні «Моя Батьківщина. Пам'яті Олександра Авагяна» / А. М. Трембіцький // Вісник «Меджибізький замок». – 2013. – № 2 – 4. – 27 грудня. – С. 12 – 13.

4. *Трембіцький А. М.* ДІКЗ «Межибіж» : десять років поступу. Історія, матеріали і документи / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – С. 19 – 24.

5. *Трембіцький А. М.* Їх поєднала Меджибізька фортеця / А. М. Трембіцький // Археологічні студії «Межибіж»: науковий щорічник 3'2014 / За ред. А. М. Трембіцького, О. Г. Погорільця. – Хмельницький: ІРД, 2014. – С. 191 – 195.

Руслан ЗЕЛІНСЬКИЙ

ПОЕТ-ПОЧАТКІВЕЦЬ АЛІК АРУТЮНЯН ТА ПОДІЛЛЯ

У статті аналізується філософська та морально-етична тематика поезії уродженця Вірменії поета-початківця Аліка Арутюняна.

Ключові слова: *Вірменія, поезія, Аксель Бакунц, Алік Арутюнян.*

На складних переплетіннях історичних шляхів часто перетинались долі українського та вірменського народів. Вірменська діаспора, яка волею долі оселилась в Україні, знайшла на нашій землі свою другу батьківщину та стала частиною українського суспільства. В українсько-вірменських стосунках є чимало видатних постатей, які заслуговують на пошану та повагу, однак, історію творять прості люди, тому зв'язок представників вірменського народу з Україною, та з Поділлям зокрема, варто було б проілюструвати на прикладі пересічних громадян – наших сучасників.

Алік Арутюнян – син сонячної Вірменії, якому доля подарувала другу батьківщину – Україну. Народившись в місті Горіс, він увібрав в себе споконвічні моральні цінності вірменського народу, його мудрість та небайдужість до справедливості та проявів людського невігластва та цинізму. Нащадок славетного сина вірменської нації Акселя Бакунца, Алік пов'язаний з ним родинними зв'язками, і як і його великий предок, проникнутий любов'ю до життя, до звеличення людського духу над сірим та буденним. Письменник та громадянин Аксель Бакунц (Олександр Тевосян) за любов до своєї Батьківщини був репресований сталінським режимом. Згодом – реабілітований. Його ім'я увічнено в назві вулиці в рідному Горісі, де відкритий його Дім-музей. На одній з площ міста вдячні нащадки спорудили пам'ятник своєму великому співвітчизнику. Однак, найвеличніший пам'ятник – це шана та подяка нащадків, яка живе у їхніх серцях. Саме тому, підкреслюючи свою духовну спорідненість та родинний зв'язок з Акселем Бакунцем, Алік Арутюнян присвятив свої віршовані думки пам'яті великого патріота.

Алік Арутюнян – поет-початківець, літературна проба пера якого відбулась при публікації збірки віршів «Сто пятьдесят раздумий о земном и вечном».

Друковане поетичне слово Аліка вперше побачило світ у місті Вінниці. І це є символічним, адже значна частина життя вірменського поета пов'язана з Подільським краєм через його професійну діяльність. Автобусний маршрут, що поєднує чарівну Одесу та курортний Хмільник, став джерелом додаткового натхнення для молодого поета.

Більшу частину свого життя Арутюнян живе в Україні, поблизу української південної Пальміри – Одеси. Майже щоденно, долаючи відстань, за кермом автобуса, між подільським Хмільником та Одесою, спілкуючись з людьми та милуючись краєвидами українських просторів, що простягаються за вікном автобуса, він задумується над важливими речами, які виливаються у віршованих рядках.

Щоразу, протягом десятигодинної подорожі з Поділля до Одеси і назад, Арутюняну доводиться розкривати, в спілкуванні, характери та настрої пасажирів, ділитися та обмінюватися з ними думками. Це є також додатковим живильним середовищем для формування власних міркувань.

Неспокійна думка Аліка сягає глибин людських взаємостосунків, моралі, соціальної ролі людини; його турбують питання місця і призначення людини в цьому земному житті; він порушує філософські дилеми щодо гармонії людини у вічному плині Всесвіту.

Духовність людства, його розвиток в світлі моральних чеснот, визначених Творцем, є також предметом роздумів Аліка Арутюняна.

Активна громадянська позиція Аліка відображена в його віршах. Він переймається долею його Української батьківщини, яка опинилась під загрозою поневолення новітнім окупантом. Він пишається також своєю великою батьківщиною Вірменією, яка має давню

цивілізацію та високу культуру. І не даремно знаковим є його український патріотизм, адже долі українського та вірменського народів мають спільну трагічну історію під єдиним ярмом «старшого брата». Славні сини Вірменії живуть серед нас і зміцнюють нашу Українську державність, часом, навіть, і ціною власного життя, прикладом чого є героїчна загибель на Майдані Сергія Нігояна.

Високо розвинене почуття естетичного сприйняття навколишнього оточення, схильність до пізнання світу, душевний неспокій, постійний творчий пошук – це та надійна запорука, яка втілює творчий потенціал Аліка Арутюняна у віршовані рядки.

Алік Арутюнян задумується над сутністю світотворення, над природою людських стосунків, над розумінням людиною задуму Творця, над необхідністю духовного вдосконалення людини. Майже кожен його вірш, який складається з чотирьох рядків, закінчується трикрапкою, що спонукає читача до власного висновку, до продовження думки автора.

Мабуть, яскраво ілюструють намір Арутюняна примусити читача до власного осмислення порушеної теми наступні рядки:

«Дожди идут, печаль в душе,
Капризно думаешь о жизни,
Бездонность неба как во мгле,
Блажен лишь тот, кто любить мыслить…»

Філософська та морально-етична тематика поезії Арутюняна, його пошук шляхів духовного піднесення людини заслуговує на велику увагу, є досить актуальною в наш час духовної деградації людства, і, сподіваюсь стане черговою цеглинкою в будівництві нашого духовного храму. Того духовного храму, про який мріє Алік Арутюнян у своїх віршах:

«Хочу увидеть в мире Божий храм,
Где в истине о Боге ликовали,
Я иногда завидую ветрам,
Они – везде бывали…»

Джерела та література:

1. *Арутюнян А.* Сто пятьдесят раздумий о земном и вечном / А. Арутюнян. – Вінниця, 2013. – 39 с.

2. *Зелинский К.* Аксель Бакунц / К. Зелинский // Дружба народов. – 1956. – № 5.

Юрій БЛАЖЕВИЧ

ТЕРНИСТА ДОЛЯ ТАЛАНОВИТОГО СПІВАКА АНДРІАНІКА АЛЕКСАНЯНА

У статті на основі документальних матеріалів, публікацій періодичних видань та інтернет-ресурсів висвітлено тернистий життєвий шлях вісімнадцятирічного талановитого вірменського співака Андраніка Алексаняна, який мужньо переніс важко виліковну хворобу ніг, пройшов через низку непростих операцій в Ізраїлі, переборов нестерпний біль і через три роки лікування повернувся на співочу сцену.

Ключові слова: *Поділля, Вірменія, хмельничанин, талановитий співак, хвороба, операція, реабілітація, Ізраїль, сцена.*

Непроста життєва доля випала Андріаніку Алексаняну. Син вірменина і українки, він народився в Україні після переїзду батьків з Вірменії у Хмельницький. Народився Андріанік 6 травня 1998 року, через важку хворобу ніг більше освоював знання через домашню освіту ніж в школі, так саме навчався у музичному училищі імені Владислава Заремби у м. Хмельницькому. Про нього є чимало публікацій В. Кулинич, Н. Сідової, І. Олійник, автора цієї статті та інших.

Унікальний від природи голос вірменського хлопчика, хмельничанина за народженням, з дитинства приніс Андраніку заслужену славу. Відомий в Україні і далеко за її межами талановитий співак, якого недарма назвали українсько-вірменським Робертіно Лоретті, є переможцем і фіналістом багатьох престижних міжнародних конкурсів і фестивалів, серед яких, зокрема, перше місце та золота медаль у міжнародному телеконкурсі «Південний експрес» (Ялта, 2006 рік), міжнародному конкурсі-фестивалі «Веспремські ігри» (Веспрем, Угорщина), Всеукраїнському народному фестивалі «Пісня над Бугом» (м. Хмельницький), міжнародному фестивалі-конкурсі «Надія Європи» (Сочі), Гран-прі Міжнародного фестивалю естрадної творчості «Зірковий Крим», перемога у Всеукраїнському дитячому телеконкурсі «Крок до зірок», фестивалі «Слов'янський базар» (Вітебськ), конкурсі «Дитяча Нова хвиля» (Юрмала), дитяче «Євробачення», на сольних концертах в багатьох містах Хмельниччини і України. Також Андранік має нагороди загальнонаціональної програми «Людина року – 2012», конкурсів «Фаворит успіху» та «Філантроп», премію Президента України «Зірка України» [1, с. 3].

Зрозуміло, що не кожному підлітку вдається досягти таких творчих висот. Втім, мало хто здогадувався, з яким болем давався йому кожний виступ: через рідкісну хворобу ахондродисплазію йому було важко ступити й кілька кроків. Через цю хворобу були порушення у формуванні кісток, відставання у рості, вірусна деформація обох нижніх кінцівок. Така важка хвороба завдала хлопчикові нестерпного болю, обмежувала в рухах та ще й могла призвести до летального наслідку. Численні обстеження в різних клініках, нерадісні прогнози лікарів, обмеженість сімейних коштів здавалося б назавжди поховали надію на повернення до нормального життя, однак неочікувана допомога прийшла до сім'ї Алексанянів, коли Андранік брав участь в конкурсі «Дитяча Нова хвиля» в Юрмалі. Завдяки відомій людині , з якою він познайомився під час концерту, у нього з'явилася можливість пройти складне і дороговартісне лікування в одній із клінік Тель-Авіва (Ізраїль).

Варто зазначити, що перед цим Андранік був на обстеженні в Женеві (Швейцарія) і США, де після кількох консиліумів місцеві лікарі знайшли причину його страждань, встановили діагноз, і навіть запропонували зробити кілька операцій в одній із швейцарських клінік. Однак перешкодила банальна причина – відсутність необхідних коштів у досить значній сумі. Тих грошей, що мала сім'я, що зібрали родичі, друзі, знайомі і незнайомі люди, не вистачило навіть на одну операцію. Все ж розпач не перешкоджав паросткам надії, що жевріла в душі і серцях рідних Андраніка [2, с. 2].

І ця надія прийшла в образі відомого спонсора з вірменським корінням, який побажав бути «інкогніто», однак повністю оплатив курс лікування і реабілітації в Ізраїлі. Протягом першого року Андраніку було зроблено дві найважчі операції, перша з них, наприклад, тривала 12 годин. Хірурги зламали кістки ніг у кількох місцях, вправили суглоби, витягнули сухожилля і зафіксували їх металевими шпицями: у нижніх кінцівках хлопця опинилося більш як 40 сталевих дротів. Двічі на місяць були курси антибіотиків. Хлопця мучив такий страшенний біль, що він спав всього одну-дві години на добу. У такому стані довелося перебувати понад півроку. Загалом у клініці Тель-Авіва Андранік лікувався 11 місяців. Після виписки з клініки був тривалий період післяопераційної реабілітації [3, с. 16].

Потім з допомогою лікарів-реабілітологів хлопець знову почав ходити. Зусилля ізраїльських медиків дали позитивні результати – після операції Андранік підріс на 18 сантиметрів – із 132 до 150 сантиметрів. Є надія, що він ростиме й надалі. Та найголовніше, що хлопець почувається непогано у фізичному і моральному плані: він може пройти щодня 7 – 8 кілометрів і зовсім не відчуває втоми і болю. Окрім того, Андранік багато часу перебуває на свіжому повітрі,зустрічається з друзями і займається спортом. Рік обстежень, рік операцій, рік реабілітації не пропали даром. Андранік і його сім'я безмежно вдячні відомому спонсору, який, як вже зазначалося, залишається «інкогніто», і всім небайдужим людям, котрі допомогли йому в лікуванні та поверненні до повноцінного життя і творчості [4, с. 2]. А сам Андранік найбільше дякує своїм батькам, особливо мамі Людмилі, яка весь час була з ним, виховувала, вчила, підтримувала й допомагала (батько ж більше часу працював, та заробляв певні кошти на лікування).

Зараз співакові набагато краще, ніж було до лікування. «Ми бачимо позитивні результати – і це головне, – каже мама Андраніка. – В Ізраїлі, зізнаюся, було дуже важко. Коли йшли на операцію про ризики не розповідали навіть рідним. Лікарі не давали нам повної гарантії, що все буде добре. Казали, 50 на 50. Були дуже великі побоювання, що опісля Андранік не зможе ходити… Чому ми пішли на такий ризик? Ми були на обстеженнях і в Нью-Йорку, і в Женеві… І скрізь лікарі казали, що на операцію залишилося не більше, ніж півтора року. Кістки в ногах змістилися настільки, що зачекай ще трохи – і вже не зробили б нічого. Тому, щоб поставити дитину на ноги, треба було ризикувати… Однак ризик був того вартий. Іноді ще біль в ногах дає про себе знати, але він – ніщо в порівнянні з тим, який був раніше. Якщо до операції Андраніку важко було ступити 10 – 15 метрів, то під час реабілітації він щодня проходив по 7 – 8 кілометрів. Для нього велике щастя – жити без болю» [4, с. 2]. Мама далі продовжила, що процес реабілітації був дуже тривалим і болісним та дороговартісним. День реабілітації коштував приблизно 1200 доларів. І це, не рахуючи оренди квартири, машини для поїздок до клініки, харчування… Розглядали можливість проходження курсу реабілітації в Україні, втім не дозволили лікарі. Кажуть після такого складного хірургічного втручання він має бути у них перед очима, щоб контролювати найменші відхилення в процесі одужання [5].

Наразі серед планів 18-річного співака – продовження здобуття музичної освіти і повернення на велику сцену. До операційного періоду сім'я на деякий час переїхала до Харкова, там Андранік розпочав навчатися у Харківському музичному училищі, однак три роки лікування і реабілітації поставили перед талановитим співаком нові завдання. По-перше, він під час важкого і тривалого лікування не гаяв часу і при допомозі мами дистанційно навчався в одному із закладів Міжнародної освітньої мережі при Оксфордському університеті. Цей заклад Андранік закінчив на «відмінно», отримав спеціальний сертифікат міжнародного зразка і тепер має можливість вступати до будь-якого університету за кордоном. За словами Андраніка, він обере вищий навчальний заклад музичного спрямування. А ще він хоче паралельно навчатися й у медичному виші. Це поки, що в планах співака, але при його настирливості і силі волі й ця вершина йому підкориться [4, с. 2].

Швидше за все його подальше навчання буде проходити на батьківщині батьків у Вірменії [5].

Нині Андранік Алексанян сповнений енергії і творчих задумів. Після вимушеної і довгої перерви він знову заспівав. Уже записав кілька нових вірменських пісень та одну французьку. На черзі – українські, португальські та італійські композиції. Розпочалася його творча співпраця з відомими поетами і композиторами, на недалеке майбутнє планується запис студійного альбому. Його вихід заплановано на наступний рік. Серед творчих планів – підготовка до виступу у В'єтнамі, куди талановитого співака нещодавно запросили завітати з концертною програмою. Також Андранік вже пройшов прослуховування на «Х-фактор». Мріє про «Нову хвилю» та «Євробачення-2017». А ще планує виступити перед хмельницькими глядачами у своєму рідному місті, взяти участь у інших мистецьких заходах в Україні і за кордоном. Впевнені, що його успіхи неодмінно будуть і Андранік Алексанян підніметься ще не на одні духовні та пісенні Еверести і Олімпи.

Джерела та література:

1. Андраніку підкорився не тільки музичний Олімп, але й важка хвороба // Актуально для подолян. – 2016 р. – № 28.
2. Наш земляк, юний співак Андранік Алексанян отримав від швейцарських медиків надію на одужання // Проскурівський телеграф. – 2014. – 9 січня. – № 2.
3. *Кулинич В.* Андранік Алексанян знову співатиме на великій сцені / В. Кулинич // Марічка NEWS. – 2016. – 13 липня. – № 8.
4. *Олійник І.* Андранік Алексанян: «Починаю життя спочатку» / І. Олійник // Сімейна газета. – 2016. – 9 червня. – № 25.
5. Після операції в Ізраїлі Андріанік Алексанян підріс на 18 сантиметрів: [електронний ресурс] // ye.ua.

ПРО АВТОРІВ

Баженов Лев Васильович – доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Баженова Стефанія Едуардівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Блажевич Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Войтович Валерій Васильович – викладач історії ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Задорожнюк Андрій Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.

Задорожнюк Валентина Львівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, філософії та права Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський), член Національної спілки краєзнавців України.

Зваричук Едуард Олександрович – кандидат історичних наук, директор Кам'янець-Подільського регіонального навчально-наукового центру Національного університету харчових технологій.

Зелінський Руслан Мар'янович – головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації Вінницької області, краєзнавець.

Іваневич Лілія Анатоліївна – кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ (м. Хмельницький).

Лехіцька Ірина Василівна – молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.

Лисий Анатолій Кононович – кандидат історичних наук, доцент Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Маланчук Сергій Васильович – викладач суспільних дисциплін Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості Національного університету харчових технологій.

Опря Богдана Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Роговий Олександр Іванович – зав. архівним відділом Липовецької райдержадміністрації, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Трембіцький Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Погорілець Олег Григорович – директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Меджибіж-2000», Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України та НСКУ. *(Тел.: 0677746647)*

Саввов Ростислав Володимирович – кандидат технічних наук, колишній доцент Хмельницького національного університету, пенсіонер.

ЗМІСТ

Лев Баженов, Стефанія Баженова. Вірменська діаспора на Поділлі (XIV – поч. XX ст.) у джерелах та історіографії ……..

Іван Романюк, Богдан Романюк. Вірменська національна меншина Східного Поділля в українській, вірменські і польській історіографії XIX – початку XXI століття …….

Анатолій Лисий. «Подольские епархиальные ведомости» про колонізацію вірменами Південно-Західної Росії …….

Олександр Роговий. Сторінки минулого вірмен на Поділлі …….

Ірина Лехіцька. Вірмени Кам'янця-Подільського і правове регулювання відносин (XIV – XVII ст.) …….

Андрій Задорожнюк. Храм св. Миколи в історії вірменської громади м. Кам'янця-Подільського …….

Едуард Зваричук, Сергій Маланчук. Соціальна та етнічна структура населення Подільського воєводства в другій половині XVII – XVIII столітті …….

Валентина Задорожнюк. Скарби кам'янецьких вірмен: духовні і матеріальні ……

Сергій Гальчак. Вірменський геноцид, голодомор-геноцид 1932 – 1933 рр. в Україні – паралелі трагедій ……..

Костянтин Завальнюк, Сергій Єсюнін. Вірмени – жертви радянського політичного терору на Вінниччині (за матеріалами Державного архіву Вінницької області) ……..

Валерій Войтович. Вірмени Могилева-Подільського …….

Стефанія Баженова. Пам'ятки вірменської культури в системі туристичних маршрутів по м. Кам'янцю-Подільському …….

Богдана Опря, Ігор Опря. Миколаївська церква Кам'янця-Подільського як архітектурна пам'ятка та туристичний об'єкт міста ……..

Анатолій Трембіцький, Лілія Іваневич. Олександр Авагян – музикант, спелеолог, археолог …….

Руслан Зелінський. Поет-початківець Алік Арутюнян та Поділля …….

Юрій Блажевич. Терниста доля талановитого співака Андріаніка Алесаняна …….

Олег Погорілець, Ростислав Саввов. Вірменський вплив на карбування монети Подільського князівства (II пол. XIV ст.) .....

Для службового користування

Посади та контакти авторів статей

Баженов Лев Васильович *– доктор історичних наук, професор, академік УАІН, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.*

Дом. адр.: 32300 м. Кам'янець-Подільський, вул. Тімірязева, 122, кв. 18;
моб. тел.: 096 610 76 94
Інтернет: centrpodil@mail.ru

Баженова Стефанія Едуардівна *– доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.*

Дом. адр.: 32300 м. Кам'янець-Подільський, вул. Тімірязева, 122, кв. 18;
моб. тел.: 096 610 76 93
Інтернет: centrpodil@mail.ru

Романюк Іван Миронович *– доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.*

м. Вінниця, вул О. Довженка 35/303, тел. 096 442 10 67

Романюк Богдан Іванович *– аспірант НПУ ім. М. Драгоманова (м. Київ).*

Ел. адреса bogdan 811@ gmeil.com
06880746897

Лисий Анатолій Кононович *– кандидат історичних наук, доцент Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.*

Тел.: 0974816941.

Лехіцька Ірина Василівна *– молодший науковий співробітник Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.*

М. т.: 0964353247
lehitskaya@gmail.com

Задорожнюк Андрій Борисович*, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.*
Дом. адреса: 32300 м. Кам'янець-Подільський,
вул. Пушкінська, 21, кв. 32.
Моб. тел.: 0677646991
Інтернет: centrpodil@mail.ru

Зваричук Едуард Олександрович *– кандидат історичних наук, директор Кам'янець-Подільського регіонального навчально-наукового центру Національного університету харчових технологій.*

Маланчук Сергій Васильович *– викладач суспільних дисциплін Кам'янець-Подільського коледжу харчової промисловості Національного університету харчових технологій.*

***Задорожнюк Валентина Львівна**, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, філософії та права Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський), член Національної спілки краєзнавців України.*

Дом. адреса: 32300 м. Кам'янець-Подільський, вул. Пушкінська, 21, кв. 32.

Моб. тел..: 0674567279

Електр. адр.: centrpodil@mail.ru

***Гальчак Сергій Дмитрович** – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.*

Тел.: 09740400265.

***Завальнюк Костянтин Вікторович,** кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.*

Робоча адреса: 21050, м. Вінниця, вул. Соборна, 17, тел. 53-05-14. Моб. тел. 097-257-32-68.

***Єсюнін Сергій Миколайович**, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.*

Тел.: 0979603774.

***Іваневич Лілія Анатоліївна** – кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ (м. Хмельницький).*

***Трембіцький Анатолій Михайлович** – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України*

Домашня адреса: 29010, м. Хмельницький, вул. Трудова 17, кв. 140

Тел. моб. 097-229-58-92

***УВАГА! Змінено email**stealthy-dom@ukr.net*

***Зелінський Руслан Мар'янович** – головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації Вінницької області, краєзнавець.*

***Блажевич Юрій Іванович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України*

м. Хмельницький, Хмельницька гуманітарно-педагогічна академія.

Моб. тел.: 0961703178

Електр. адр.: centrpodil@mail.ru

Роговий Олександр Іванович *– зав. архівним відділом Липовецької райдержадміністрації, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.*

Смт. Липовець Вінницької області.

Тел.: 0962667139

Опря Богдана Олексіївна *– кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.*

Опря Ігор Анатолійович *– кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.*

Електр. адреса: igoroprya@mail.ru

centrpodil@mail.ru

Моб. тел. Богдани Олексіївни Опрі: 0979007344

Ігоря Анатолійовича Опрі: 0976604254

Войтович Валерій Васильович *– викладач історії ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.*

Місто Могилів-Подільський Вінницької області, проспект Незалежності, буд.38.

24000, Україна.

Моб. тел.: 0988124854

Резерв

Олег ПОГОРІЛЕЦЬ,
Ростислав САВВОВ

ВІРМЕНСЬКИЙ ВПЛИВ НА КАРБУВАННЯ МОНЕТИ ПОДІЛЬСЬКОГО КНЯЗІВСТВА (II пол. XIV ст.)

Поява на Поділлі в епоху середньовіччя вірменських колоній певним чином вплинула на різні сторони життя місцевої громади. Сюди хвиля переселенців з Вірменської Кілікії в XIV ст. принесла із собою досвід проживання у візантійському світі. Маловідомою стороною цього явища був вплив принесених вірменами традицій кілікійського монетного карбування на зародження карбування в Подільському князівстві.

В останній третині XIV ст. у Східноєвропейському регіоні починається повсюдне карбування власної монети. Багато в чому це було пов'язано з тим, що з середини XIV ст. у Золотій Орді сталася внутрішня криза, що дозволило залежним від неї державним утворенням проводити більш самостійну політику. Спочатку карбування почалося у Валахії та Львові, далі, в останню чверть XIV ст., воно розповсюджується практично оночасно по всій периферії Золотої Орди від Молдови до князівств Північно-Східної Русі. Карбування в цих центрах мало багато спільного, як то випуск фракцій срібної імпортної монети, що домінувала на місцевому грошовому ринку: напівгріш для зони празького гроша (прикарпатському регіоні) і часток дирхема для зони золотоординського дирхема. Також було типовим карбування розмінної мідної монети; наявність попереднього періоду (у зоні домінування золотоординського дирхема), у ході якого випускалися примітивні імітації; нарешті, наслідувальний, у цілому, характер власної монети, що дозволяло їй успішно вбудовуватися в грошовий обіг [12, с. 238]. До зони домінування празького гроша, окрім Львова, Валахії, Молдови, необхідно також віднести відкрите авторами карбування Подільського князівства в 80-х роках XIV ст. при князеві Костянтині Коріатовичу [10, с. 24]. Випуск Костянтином власної високопробної срібної монети, відомої з джерел як «подольський полугрошок», став свідченням росту державного статусу молодого князівства.

Монета Подільського князівства карбувалася на високому для того часу технічному та художньому рівні, що не поступався рівню сусідів. Монетні заготовки – кружки вирубувалися з розкованого листа металу. Використовувалися сталеві штемпелі, при виготовленні яких, окрім гравіювання, широко вживалися пуансони з елементами зображення, що часто повторювалися. Для іконографії монет Костянтина характерні достатньо великі кругові замкнуті написи з розділовими знаками, які створювали центральний медальйон. Написи та медальйони обмежені виразними крапковими обідками. У центральних медальйонах на обох боках монети розміщалися геральдичні зображення – на одній стороні герб Коріатовичів – Св. Юрій змієборець, на іншій – герб угорських королів анжуйської династії (останнім часом стала відома монета Костянтина [15, с. 24], де замість анжуйського герба розміщена композиція з корон).

Така ж сама техніка використовувалася при карбуванні подібних високопробних срібних, невеликих розмірів, 18 – 20 мм, вагою близько грама, інших перших монет прикарпатського регіону (початок карбування у Валахії – 1366-1369 рр., Львові – 1367 р. [1, с. 97], Молдові – після 1387 р.). Зближує їх також стиль оформлення – однакові замкнуті написи з розділовими знаками, відокремлені характерними крапковими обідками, наявність центральних медальйонів, в яких розмущалися емблеми монетних сеньйорів. Стильова єдність виявляється й в однакових пропорціях розмірів написів та медальйонів, розташування на обох боках монет геральдичних емблем. Монетні майстри регіону впевнено

справляються з розміщенням на монетах складних символічних зображень – геральдичних левів, орлів, вершників, будують виразну й гармонійну композицію монетного зображення. У цілому мова йде про загальний для всього прикарпатського регіону цілком зрілий монетний тип, вироблений на основі сталих традицій.

Близькість монетного типу монет регіону була давно помічена [7, с. 80; 2, с. 184 – 185], що в основному пояснювалося наслідуванням успішній у місцевому обігу імпортній монеті. Наприклад, по стопі, техніці карбування, своїй іконографії подільська монета близька до популярного в грошовому обігу Поділля в XIV ст. львівському півгрошу – «руському грошикові». Конкретним зразком, як вважають А. Крижанівський і Р. Шуст [8, с. 9], міг бути львівський півгріш часів правління у Львові в 1386 р. Владислава Опольського з гербами на обох боках монети. Вважається, що так само львівським монетам наслідували і перші монети Молдови, випущені після 1387 р. при господарі П. Мушаті [2, с. 183]. У той же час іконографія монет П. Мушата перших випусків дуже близька до подільських монет [11, с. 152]. Використаний в оформленні їх реверсів особливий варіант угорського анжуйського герба практично ідентичний і відомий тільки в нумізнатиці цих князівств. Хоча вплив наслідування на стильову єдність монет регіону безсумнівний, на думку авторів, тільки одним наслідуванням не можна пояснити вказані особливості зародження карбування в регіоні, наприклад, зрілість загального монетного типу. Природнішим було б припустити, що усюди до карбування нової монети в цих чотирьох центрах залучалися досвідчені майстри, носії однієї й тієї ж монетної традиції.

Карбування монети і для сучасного рівня розвитку техніки достатньо складний процес, для якого необхідна сума знань та навичок у таких різноманітних областях, як металознавство і металургія, пробірна справа, технологія виготовлення штемпелів і монетних заготовок, та, власне, сам процес карбування.

Окремою, але далеко не останньою стороною є художнє оздоблення монети, медальєрне мистецтво. Відомо, що в умовах середньовічної корпоративної ізольованості необхідні для цього знання та навички накопичувалися поколіннями ремісників. Звідси виходить, що становлення самостійного карбування на місцевій основі вимагало тривалого часу, що підтверджується прикладом зародження та розвитку карбування в зоні золотоординського дирхема, зокрема, у Київському та Новгород-Сіверському князівствах. Останнім часом з'явилися роботи, присвячені цьому питанню, які переконливо показують наступну картину [5; 6; 14, с. 88]. Спочатку спостерігається попередній етап, що розтягнувся на декілька десятиліть, з випуском імітацій золотоординських дирхемів – типових варварських наслідувань з написами, що не читаються, з великою розбіжністю по вазі та пробі монет. Далі, на етапі випуску власної монети, спостерігаються значні труднощі з виробленням самостійного монетного типу. Відсутність традицій, школи та навиків проявляються в цьому випадку повною мірою. Аналізуючи іконографію, написи таких монет, дослідники змушені використовувати такі вирази, як «безпорадність композиції», «набір літероподібних знаків» і тому подібне. Картина зародження карбування в прикарпатському регіоні інша. У всіх випадках тут уже із самого початку випуску монет спостерігався високий рівень карбування, практична відсутність підготовчого періоду. Оскільки свої традиції монетної справи тут до цього були відсутні, мова може йти тільки про залучення для випуску нових монет майстрів зі сторони, котрі вже володіли необхідним рівнем знань та навиків.

Для вирішення питання про витоки монетного типу регіону були проаналізовані монети першої половини – середини XIV ст. ближніх та більш віддалених сусідів: Польщі, Чехії, Угорщини, Болгарії, Візантії, Сербії, держав Італії, які могли б послугувати прототипом для подільських монет. Спостерігаються певні паралелі в іконографії монет, що досліджуються, та чеських, польських монет того часу. Також багато спільного в їхньому стилі оформлення із сучасними їм угорськими монетами, на що автори вже вказували раніше [11, с. 150]. Проте для впевненого вирішення питання щодо прототипа для монет карпатського регіону подібні аргументи не можуть бути вирішальними, оскільки мають непрямий характер. Тим більше,

що усі вказані монетні типи, в свою чергу, в тій чи іншій мірі, брали свій початок від монет італійських держав, зокрема, неаполітанського гігліато початку XIV ст.

У пошуках аргументів на користь тієї або іншої версії автори звернули увагу на добре відомий факт, котрий проте не отримав належної оцінки, участі в карбуванні монет Львова *членів вірменської общини* [7, с. 90]. З документів, що збереглися, випливає, що в 80-і роки XIV ст. львівським монетним двором керували етнічні вірмени. Подібні ж відомості про причетність вірмен до карбування місцевої монети існують і відносно сучавського монетного двору [13, с. 124]. Монетар з Сучави на ім'я Герге, відомий з грамоти 1449 р., був також членом вірменської общини. Хоча вірмени були відомі в прикарпатському регіоні й раніше, їх помітна присутність тут позначилася тільки в результаті нової хвилі переселення в XIV ст. [3, с. 151]. За даними вірменських історичних джерел, – грамот-кондаків вірменських католікосів, у той час вірменські общини-колонії з'являються в багатьох великих містах карпатського регіону: у Валахії – Браїлов, у Молдові – Серет, Сучава, утворюючи там цілі квартали поселень. Вірменська община Львова згадана в грамоті Казимира III від 1354 р. на самоврядування місту. *У Кам'янець-Подільському, другій столиці Подільського князівства, з II пол. XIV ст. також існувала найбільша на землях України вірменська община* (вперше згадана в 1388 р.), що відігравала в житті міста важливу роль. Існував окремий вірменський квартал із церквою Св. Нігола, побудованою в 1398 р. [9, с. 324]. Прямим свідченням присутності вірмен кілікійського походження в Кам'янці є пам'ятний запис парона Сінана, зроблений в 1394 р. [4, с. 37]. Титул парон (барон) виник у Кілікійській Вірменії під латинсько-грецьким впливом. *Існувала вірменська община й в Смотричі – першій столиці Подільського князівства.* Для Поділля прямих свідчень причетності вірмен до карбування місцевої монети не знайдено, але відомо, що пізніше, в XVII ст., серед вірменських ремісничих цехів Кам'янець-Подільського згадується ювелірний цех, виробництво в якому технологічно подібне до випуску монет.

Яким чином вірменські іммігранти, недавні переселенці, змогли одразу налагодити на високому технічному і художньому рівні карбування монети в регіоні? Раніше вже підкреслювалося, що в умовах середньовіччя для напрацювання необхідних для цього навиків та знань необхідна була тривала відповідна практика. Відповідь на це питання, на погляд авторів, слід шукати в монетній справі уже згадуваного вірменського Кілікійського царства, що існувало в XI – XIV ст. на Ближньому Сході. Під час його майже трьохсотрічного існування там на високому рівні карбувалася срібна та мідна монета. Іконографія кілікійських монет розвивалася на основі вірменської символіки та була цілком самостійною. Відомі традиції зображення на кілікійських монетах: володарів на троні, вершників – царів, геральдичних левів, що йдуть або стоять на задніх лапах, патріарших хрестів і т. д. Ще в кінці XII ст., в період розквіту Кілікійського царства, був вироблений монетний тип із замкнутими круговими написами з розділовими значками, відокремленими крапковими обідками, з виразним центральним медальйоном з геральдичними зображеннями. Далі він практично не змінювався, і, на думку авторів, був подібний до раніше згадуваного неаполітанського гігліато початку XIV ст. Разом з кіпрськими монетами вони утворюють в першій половині XIV ст. загальний середземноморський монетний тип, близькі аналогії якому спостерігаються в монетах прикарпатського регіону.

На початку XIV ст. становище Кілікійського царства значно погіршилося. Ще до його остаточного падіння в 1375 р., в 40-і роки XIV ст. єгипетськими мамелюками була повністю завойована найбільш заселена та цінна в економічному відношенні рівнинна прибережна частина Кілікії, що викликало хвилю масової еміграції вірменів до Європи. З великою імовірністю можна стверджувати, що серед переселенців були і монетні майстри, які, знайшовши на нових місцях замовників, були одразу готовими до карбування якісної монети. При цьому на догоду монетним сеньйорам мінялися геральдичні емблеми, але в цілому зберігався вироблений середземноморський тип монети, що зумовило стильову єдність монет прикарпатського регіону. Таким чином, традиції та досвід кілікійського карбування були перенесені в XIV ст. до Південно-Східної Європи, де стали основою для

місцевого карбування та в основному визначили його монетний тип, зокрема, і монет Подільського князівства.

Джерела та література:

1. *Paszkiewicz B.* Grosz ruski / B . Paszkiewicz // Матеріали міжнародної наукової конференції «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність». – Львів, 2005.

2. *Бырня П. П., Русев Н. Д.* Монеты средневековой Молдавии / П. П. Бырня, Н. П. Русев // Stratum. – 1999. – № 6.

3. *Дашкевич Я. Р.* Розселення вірменів на Україні в XI – XVIII ст. / Я. Р. Дашкевич // Украинский историко-географический сборник. Вип. 1. – К.: Наукова думка, 1971.

4. *Дашкевич Я.* Кам'янець-Подільський у вірменських джерелах XIV – XV ст. / Я. Дашкевич // Кам'янець-Подільський у контексті україно-європейських зв'язків. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004.

5. *Гончаров Е. Ю.* Начало чеканки в южно-русских землях в XIV в. / Е. Ю. Гончаров // Тезисы докладов и сообщений XII Всероссийской нумизматической конференции. – М., 2004.

6. *Козубовський Г. А.* Сіверські монети XIV ст. / Г. А. Козубовський // Пам'ятки археології. – К., 1992. – Вип. I.

7. *Котляр М. Ф.* Галицька Русь в другій половині XIV – першій чверті XV ст. / М. Ф. Котляр. – К., 1968.

8. *Крижанівський А., Шуст Р.* До генези іконографії та метрологічних показників монет Подільського князівства другої половини XIV ст. / А. Крижанівський, Р. Шуст // Нумізматика і Фалеристика. – 2005. – № 2.

9. *Петров М. Б.* Історико-топографічний розвиток вірменських кварталів Кам'янця-Подільського у XV – XVII ст. / М. Б. Петров // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15.

10. *Погорілець О., Саввов Р.* Монета подільського князя Костянтина / О. Погорілець, Р. Саввов // Нумізматика і Фалеристика. – 2004. – № 3.

11. *Погорілець О. Г., Савввов Р. В.* Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. / О. Г. Погорілець, Р. В. Саввов // Матеріали міжнародної наукової конференції «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність». – Львів, 2005.

12. *Погорелец О. Г., Саввов Р. В.* Начало чеканки в южных землях Великого княжества Литовского (вторая половина XIV в.) / О. Г. Погорелец, Р. В. Саввов // Международная нумизматическая конференция, посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов. Вильнюс.

13. *Русев Н. Д.* Монетная чеканка в средневековой Молдавии как отражение диалога цивилизаций / Н. Д. Русев // Матеріали міжнародної наукової конференції «Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність». – Львів, 2005.

14. *Хромов К. К.* К вопросу о начале монетной чеканки на территории Киевского княжества в XIV в. (о «киевских» подражаниях монетам Джанибека) / К. К. Хромов // Тезисы докладов и сообщений XII Всероссийской нумизматической конференции. – М., 2004.

15. *Шестопал А.* Монети XIV ст., карбовані на Поділлі / А. Шестопал // Нумізматика і Фалеристика. – 2007. – № 3.

Погорілець Олег Григорович – директор Державного історико-культурного заповідника «Межибіж», член громадської організації «Постійно діюча археологічна експедиція «Меджибіж-2000», Хмельницького міського відділу Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України та НСКУ. *(Тел.: 0677746647)*

Саввов Ростислав Володимирович – кандидат технічних наук, колишній доцент Хмельницького національного університету, пенсіонер.

СПИСОК
учасників Міжнародної науково-практичної конференції «Вірмени Поділля. Історія і сучасність»

Мкртчян Давид Андраникович – директор Спілки вірмен України.

Оганесян Маркос – Голова Вірменської єпархії Вірменської автокефальної церкви, єпископ.

Давтян Давид Альбертович – голова комітету з питань історико-культурної спадщини Спілки вірмен України.

Єгоян Самвел Сергійович – голова обласної організації «Вірменська діаспора Вінниччини».

Селецький Ігор Олександрович – начальник управління у справах релігії та національних меншин Вінницької обласної державної адміністрації.

Коломієць Алла Миколаївна – проректор із наукової роботи Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Баженов Лев Васильович – доктор історичних наук, професор, академік Української академії історичних наук, директор Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України.

Баженова Стефанія Едуардівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри туризму і готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Почесний краєзнавець України.

Блажевич Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних наук Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, голова Хмельницької міської організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Войтович Валерій Васильович – викладач історії ДВНЗ «Могилів-Подільський монтажно-економічний коледж», член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Гальчак Сергій Дмитрович – доктор історичних наук, професор кафедри журналістики, реклами та зв'язків з громадськістю Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, член-кореспондент Української академії історичних наук, директор Вінницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, голова правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України, Почесний краєзнавець України.

Єсюнін Сергій Миколайович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник Хмельницького обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України, дійсний член Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України.

Завальнюк Костянтин Вікторович, кандидат історичних наук, головний спеціаліст відділу інформації та використання документів Державного архіву Вінницької області, член Національної спілки журналістів України та Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Задорожнюк Андрій Борисович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, член Національної спілки краєзнавців України.

Задорожнюк Валентина Львівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, філософії та права Подільського державного аграрно-технічного університету (м. Кам'янець-Подільський), член Національної спілки краєзнавців України.

Зелінський Руслан Мар'янович – головний спеціаліст з мобілізаційної роботи апарату Літинської райдержадміністрації Вінницької області, краєзнавець.

Іваневич Лілія Анатоліївна – кандидат історичних наук, докторант Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, член НТШ і НСКУ (м. Хмельницький).

Лисий Анатолій Кононович – кандидат історичних наук, доцент Вінницького гуманітарно-педагогічного коледжу.

Опря Богдана Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри туризму та готельно-ресторанної справи Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Опря Ігор Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Роговий Олександр Іванович – зав. архівним відділом Липовецької райдержадміністрації, член правління Вінницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України, Почесний краєзнавець України.

Романюк Іван Миронович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та культури Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Трембіцький Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент Хмельницького інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом, член НТШ і НСКУ, Почесний краєзнавець України.

Z. Dorota (Польща)

Пивоварська Катерина

Березін Сергій

Старенький Ігор (Кам'янець-Подільський)

Зайшлюк Ірина (Кам'янець-Подільський)